श्रीदेवकीनन्दनग्रन्थमाला-द्वितीयं पुष्पम्

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतं

नवरत्नम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्विट्ठलेश्वरदीक्षितकृतविवृतिसमेतम् ।

तथा

निम्नलिखितटिप्पण्यादियुतम् ।

गुर्जरभाषानुवादसमेतम् ।

तदेतद्

'मुम्बापुरस्थ गो वा. मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी ए, एल्एल् बी, वकील हाइ कोर्ट,' सुरतिस्थ वि धैर्यलाल व्रजदास सांकलिया, बी ए., एल्एल् बी, वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां प्राक्-सम्पादित मङ्गलपुरस्थ केशवराम का शास्त्री इत्यनेन पुनः संस्कृतम् ।

श्रीपुष्टिमार्गीय पुस्तकालय : नडियाद

પુનર્મુદ્રણ

પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય-નડિયાદ તરફથી ગુપ્તનામસેવાપરાયણ એક વૈષ્ણવના દ્રવ્યસાહાય્યથી આ પુનર્મુદ્રણ કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં આવશ્યક શુદ્ધિ સાથે ગૂજરાતી અનુવાદમાં કેટલાક અઘરા શબ્દો સરલ કરવામાં આવ્યા છે તેમ જ જોડણી શુદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ ગ્રન્થનું પુનર્મુદ્રણ કરવાની અનુમતિ આપવા માટે પ. ભ શ્રી. ધીરજલાલ સાંકળિયાના, પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય–નડિયાદના સંચાલકો તેમ જ આ સંપાદક આભારી છે.

વસન્તપચમી, ૧૯૯૮
મીઠાખળી-અમદાવાદ

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

वि स १९९८ श्रीवल्लभाब्दा. ४६३ ई स. १९४२

द्वितीयावृत्तिः प्र. ५००

मूल्यं १० आणकाः

प्रकाशक. रतिलाल मो. दोशी
मन्त्री – पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय
नडियाद

मुद्रक मणिलाल पु. मिस्त्री, बी. ए.
स्थानम् – आदित्य मुद्रणालय
रायखड, अमदावाद

निवेदन

१. सिन्धदेशान्तर्गत ठठ्ठानगरनिवासी भगवद्धर्मपरायण शेठ जेठानन्द हीरानन्द कराणीना भाई जेठानन्द धनमल कराणीनी परलोकवासी पुत्री बाई पडलीबाइना द्रव्यथी आ नवरत्न ग्रन्थनुं प्राकट्य थाय छे. सदरहु बाई पडलीबाइनां लग्न ठठ्ठाना शेठ तुलसीदास ईसरदास साथे थयां हतां.

२. नवरत्ननी श्रीगुसांइजीनी विवृति अने श्रीपुरुषोत्तमजीनो प्रकाश एम बे ग्रन्थना आशयनो संग्रह करी संप्रदायना प्रसिद्ध शास्त्रिवर्य कल्याणजीभाई कानजीए गुजराती भाषामां अनुवाद योज्यो छे. उक्त शास्त्रीजीनो अमे तदर्थ उपकार मानीए छीए. गुर्जर अनुवादने अन्ते गुजरातीमां 'नवरत्न-तात्पर्य' छाप्युं छे. आ तात्पर्य अमे दशेक वर्ष उपर लख्युं हतुं, अने नडियादना वैष्णव त्रिभुवनदास पीतांबरदास शाहे पोताना तरफथी प्रकट थती षोडशग्रन्थनी मालामां छाप्यु हतुं. ते तात्पर्यने शोधी स्वल्प सुधारा वधारा साथे अत्र छाप्यु छे. आथी संस्कृत जाणनार अने नहि जाणनार वैष्णव मात्र आ ग्रन्थनो आदर करी शकशे.

३. नवरत्न ग्रन्थ श्रीमहाप्रभुजीए निज कृपापात्र सेवक गोविन्द दवेने उद्देशीने प्रकट कर्यो छे. आ ग्रन्थनुं प्राकट्य श्रीसुबोधिनीजीना प्राकट्यथी पूर्व थयेलुं लागे छे. श्रीसुबोधिनीजीमां नवरत्नना कोई कोई श्लोकनो उपन्यास जोवामां आवे छे. आ ग्रन्थ नवरत्न शाथी आचार्यश्रीए कह्यो एतुं स्पष्टी-करण श्रीमुरलीधरभट्ट पोतानी टीकामां स्पष्ट करे छे. नवरत्न उपर श्रीगुसां-ईजीए टीका लखी छे, अने श्रीगुसांईजीनी टीका उपर श्रीपुरुषोत्तमजी अने काका श्रीवल्लभजीए विवरण लख्यां छे. श्रीमुरलीधरभट्टजीए नवरत्न उपर स्वतंत्र टीका लखी छे. आ उपरान्त लालूभट्टजीए नवरत्न उपर बे स्वतंत्र लेख लख्या छे. आ बन्ने स्वतंत्र लेख श्रीगुसांइजीना नवरत्नप्रकाशनी एक बे पंक्ति स्पष्ट करवाने लख्या छे. आ स्वतंत्र लेखमांनो बीजो लेख लालू-भट्टजीना निर्णयार्णवमां मुद्रित छे. आ लेखमां 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण...... तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः' ए श्रीगुसांइजीनी पंक्ति एनी पूर्वनी पंक्ति साथे लागती नथी एम जणावी शंकासमाधान करवा प्रयत्न आदर्यो छे. आ पंक्ति एमना लख्या प्रमाणे 'गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत्त्व ' पछी आवे छे. परंतु नव-रत्ननी श्रीगुसांईजीना प्रकाशनी बहु प्राचीन अने सुंदर शुद्ध दश बार प्रतिओ अमने प्राप्त थई हती, एमांनी एक बे प्राचीन प्रति उपर 'निवेदनस्य......कार्यः' ए पंक्ति जे अमे आ पुस्तकमां चोथा पृष्ठ उपर कौंसमां मुद्रित करी छे ते अधिक जोवामां आवे छे. ए अधिक पंक्ति कोणे

ઉમેરી અથવા ક્યાંથી આવી તે અમને જ્ઞાત થયું નથી, તથાપિ એ પંક્તિ પ્રાચીન પ્રત ઉપર જ પ્રાચીન અક્ષરોમાં લખેલી જોવામાં આવી છે. તેથી અત્રે શ્રીગુસાંઇજીના પ્રકાશમાં કૌંસમાં છાપી છે. સંભવ છે કે બહુ પ્રાચીન સમયથી શ્રીગુસાંઇજીના પ્રકાશમાંથી લેખકના પ્રમાદથી એ કૌંસમાં છાપેલી પંક્તિ રહી ગઈ હોય, અને તેથી એ પંક્તિ વિનાની પ્રકાશની અન્ય પ્રતો થઈ. તેથી કોઈ મહાનુભાવી બાલકે પ્રકાશની પ્રતને મૂલ પ્રતની સાથે સરખાવતાં આ પંક્તિની ત્રુટિ માલૂમ પડતાં પોતાની પ્રત ઉપર લખી લીધી હોય. અથવા તો તેવા જ કોઇ બાલકે લાલૂભટ્ટજીની માફક પોતાને અસંગતિ પ્રતીત થતાં અર્થ ઘટાવવાને આ પંક્તિ ઉમેરી પણ હોય. તોપણ આ કૌંસમાંની પંક્તિથી પ્રકાશનો અર્થ બંધ બેસી રહે છે, અને તેથી લાલૂભટ્ટજીનો પ્રયત્ન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ ઉપયોગી લાગે છે.

૪. નવરત્નના યાવત્પ્રાપ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી શોધી અત્ર પ્રકટ કર્યું છે. શ્રીગુસાંઈજીનો નવરત્નપ્રકાશ પ્રાચીન શુદ્ધ દશેક પ્રતિ ઉપરથી શોધી પ્રકટ કર્યો છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની નવરત્નપ્રકાશવિવૃતિ તથા કાકા શ્રીવલ્લભજીની નવરત્નપ્રકાશટીકા પણ બહુ સારી પ્રાચીન પ્રતિઓના આધારે શોધી છપાવી છે. શ્રીમુરલીધરભટ્ટજીની ટીકા માત્ર બે પ્રતિ ઉપરથી છપાવી છે. આ ટીકાની શોધમાં અમે બહુ શ્રમ લીધો છે, તોપણ અમને તન્મુદ્રણમાં સંતોષ થયો નથી. આ શ્રીમુરલીધરભટ્ટજી કોણ અને ક્યારે થયા તે પણ અમને જ્ઞાત થયું નથી.* આ સંસ્કૃત સાહિત્ય અમને પં. ગટ્ટૂલાલજીના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી, પોરબંદરવાળા શ્રીરણછોડલાલજી, સૂરતવાળા શ્રીવ્રજરત્નજી, શાસ્ત્રીજી મુખ્યાજી ગોકુલદાસજી તથા શાસ્ત્રી ચીમનલાલ આદિ તરફથી મળ્યું છે. આ સર્વનો અમારા ઉપર પરમ ઉપકાર થયો છે.

૫. શ્રવણ કર્યું છે કે શ્રીગોકુલેશે નવરત્ન ઉપર ટીકા લખી છે, તથાપિ તેનું દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય અમને ક્યાંય પણ થયું નથી. સંભવ છે કે શ્રીગુસાંઇજીની વિવૃતિમાં આપે ક્વચિત્ ઉમેરો કર્યો હોય. આવો કોઇ ઉમેરો એ વિવૃતિમાં પાછળથી થયો છે એમાં તો સંદેહ નથી. એવો એક ઉમેરો જે અમને મળ્યો તે અમે ટિપ્પણમાં સૂક્ષ્મ અક્ષરમાં છાપ્યો છે.

૬. દ્રવ્ય આપનાર શેઠ કરાણી તથા ઉપર જણાવેલા શ્રીગોસ્વામિબાલકો તથા વિદ્વાનોના સાહાય્યથી આ પરમ પ્રેમ અને પરિશ્રમથી સિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમાં સમર્પીએ છીએ.

દોલોત્સવ, ૧૯૮૧
મુંબઈ

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા
મૈયેલાલ સાંકલીઆ

* ગોપાલપ્રસાદાત્ લખતા હોવાથી આ ભટ્ટજી કાશીના તો નહિ હોય ! કે. કા. શાસ્ત્રી

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

નમીને શ્રીમદાચાર્ય, પ્રભુ શ્રીવિઠ્ઠલેશને,
નવરત્નપ્રકારો જે વાણી છે તેહ સેવિયે.

સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થમાં આત્મનિવેદન કરનારાઓને આત્મનિવેદન થતાં પહેલાના દોષના નાશનો અને ત્યારપછી દોષની અનુત્પત્તિનો (ઉત્પત્તિ ન થાય તેનો) ઉપાય ભગવાને કહ્યો છે. બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ પૂર્વે થયેલા દોષની નિવૃત્તિ અને સર્વ સમર્પણ કરવાથી ભવિષ્યમાં થનારા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે. તોપણ ત્યાં કહેલો ઉપાય (આત્મનિવેદન) ભોગસાધક હોવાથી માત્ર અલૌકિક ભોગ સિદ્ધ થવામાં તે અનુકૂલ થાય છે, સેવામાં થતા પ્રતિબન્ધોનું નિવારણ એ ઉપાય કરતો નથી. સેવાના પ્રતિબન્ધ દૂર ન થાય તો પછી સેવા **આધિદૈવિક** ન જ થાય. આધિદૈવિક સેવાની સિદ્ધિ ન થાય તો પ્રભુમાં ચિત્તના પરોવાઈજવારૂપ માનસી સેવાનો અસંભવ જ થઈ જાય.

વળી, કાલ પ્રારબ્ધ અને સ્વભાવથી પ્રતિક્ષણ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમકે-ઉદ્વેગ-ભોગ અને પ્રતિબન્ધ (સાધારણ). સેવાફલ ગ્રન્થના વિવરણમાં આપશ્રીએ 'ભોગ સવિઘ્ન તથા અલ્પ હોવાથી ત્યાજ્ય છે' એ શબ્દોથી લૌકિક ભોગની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે એના સ્વરૂપનો જ વિચાર બોધ્યો છે. સાધારણ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે બુદ્ધિને જ જણાવી છે, પણ ઉદ્વેગની નિવૃત્તિનું સાધન કાંઈ પણ કહ્યું નથી. જોકે **'અતત્ત્વનિર્ધાર'** (તત્ત્વને નક્કી કરવાપણાનો અભાવ) અને **'અવિવેકને'** પ્રતિબન્ધના સાધક કહેલા હોવાથી એના **પ્રતિયોગી** તત્ત્વનિર્ધાર અને વિવેક એ સર્વ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે સૂચિત છે, તોપણ તત્ત્વનિર્ધારના સ્વરૂપનું વિવેચન સંક્ષેપમાં ક્યાંય પણ કહેલું નથી. વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં વિવેકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તોપણ તેનું વિવેચન આશ્રયના શેષ-અંગ તરીકે કહેલું છે, સેવાના શેષ તરીકે નિરૂપણ કર્યું નથી.

આ સર્વનો વિચાર કરી આધિદૈવિક સેવાની સિદ્ધિને માટે ત્રણે પ્રકારના પ્રતિબન્ધના નાશના હેતુ સંક્ષેપમાં આપશ્રી જણાવે છે. 'હેતુનો-કારણનો નાશ થાય તો કાર્યનો નાશ થાય' એ નિયમાનુસાર એ પ્રતિબન્ધોના હેતુભૂત ચિન્તાના નાશનો ઉપાય ઉપદેશે છે, તેનું અનુસંધાન કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ નવરત્નનું વ્યાખ્યાન આરંભે છે. આચાર્યશ્રી ચિન્તા ન કરવી એમ અત્ર આજ્ઞા કરે છે, પણ સ્વભાવને લઈને પ્રાપ્ત થતી ચિન્તા અનિવાર્ય છે-દૂર ન

સ્કંધના ઓગણીશમા અધ્યાયમાં આત્મનિવેદીઓના ધર્મ 'ધર્મામૃત' એ વાક્યોમાં ઉપદેશ્યા છે, અને તે ધર્મોનું પાલન શરીરની સ્થિતિ વિના સંભવતું નથી, તેથી શરીરસ્થિતિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી જ કરવો એમ એ ભગવદુપદેશનું તાત્પર્ય સમજાય છે. આથી પ્રભુની ઇચ્છા જાણવી શક્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. વસ્તુતઃ ઇચ્છા પ્રભુની તેવી હોય તોપણ જે સેવક છે તેને તો પ્રભુના પદાર્થનો ઉપયોગ ઉચિત ન જ કહેવાય. ભગવાનના વાક્યના તાત્પર્યના અજ્ઞાનને લઇને સેવક જો તત્પદાર્થનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુચિત જ કહેવાય. તેથી પ્રભુની ઇચ્છાનું જ્ઞાન હોય તોપણ પ્રત્યક્ષ આજ્ઞાના અભાવમાં સ્વતઃ તેમ કરે તો ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા સ્વાતન્ત્ર્યનો સંભવ હોવાથી ભગવત્પદાર્થનો ઉપયોગ સ્વનિર્વાહમાં સેવકને કરવો ઉચિત નથી.

તદીયના દેહાદિનું પોષણ તદીય અર્થથી થાય તો તેમાં દોષ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જેણે આત્મનિવેદન કર્યું છે, તે તદીય, અર્થાત્ ભગવાનનો થયો, તેના દેહાદિ પણ ભગવાનના થયા. તોપણ તેમાં સ્વત્વનું અભિમાન, એ દેહાદિ મારા છે એમ ભાન, દૂર થયું નથી, તેથી જો સેવક પોતાના દેહાદિનો નિર્વાહ તદીય ભગવાનના પદાર્થથી કરે તો તેમાં દોષ આવે. દેહાદિ ભગવાનના થયા છે અને ભગવાનને તત્પોષણ નિજ પદાર્થથી ઇષ્ટ છે એ જાણવું અશક્ય છે.

આ પ્રકારે જેમણે પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કર્યું છે તેમાં ચિન્તા થાય કે પ્રભુને સર્વ નિવેદન તો કર્યું, તથાપિ પ્રભુના સેવારૂપ ધર્મની સિદ્ધિ દેહ વિના થાય નહિ તેથી એ દેહનું રક્ષણ તો કરવું. પણ દેહનું રક્ષણ શાથી કરવું એ પ્રશ્ન છે. પોતે સર્વસ્વ નિવેદન કર્યું છે એટલે પોતાનું તો કાંઇ રહ્યું નથી, તો પછી પ્રભુને નિવેદન કરેલા પ્રભુના પદાર્થથી સ્વદેહાદિનો નિર્વાહ કરવો? પ્રભુની ઇચ્છા શી હશે તે કેમ જણાય? તેમ સમર્પિત થયેલા દેહાદિ ભગવાનના છે, તેથી ભગવાનના દેહાદિનું પોષણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલા ભગવાનના પદાર્થથી કરવું એમ પણ સ્વીકારવામાં દોષ આવે છે. પ્રથમ તો સમર્પણ કરેલા દેહાદિમાંથી પોતાપણું દૂર થયું નથી તો પછી એ ભગવાનના છે એમ કેમ માની શકાય? ભગવાને તે પોતાના કર્યા છે એમ પણ પ્રભુની ઇચ્છા કેમ જાણી શકાય? આ પ્રકારે નિવેદન કરેલા પદાર્થથી દેહાદિનો નિર્વાહ કરી શકાય નહિ, કારણ દેહાભિમાન હોય તો જ તેના નિર્વાહનો પ્રયત્ન થઇ શકે. બન્ને પ્રકારે આમ દેહનિર્વાહ ન બને તો દેહ ટકી શકે નહિ, તેથી ભજન બનવું જ અશક્ય થાય, તો નિવેદનાદિક વ્યર્થ થાય, ત્યારે આ માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થાય! ભગવાને એકાદશસ્કંધમાં ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે આત્મનિવે-

દનપૂર્વક તે કરવાનું કહ્યું છે; નહિ તો સાધારણ ભક્તિ તો એકાદશ અધ્યાયમાં પણ કહી છે તેનાથી અધિક મહદ્દિમૃગ્ય ભક્તિ તો આત્મનિવેદી જ કરી શકે. નિવેદન કરવું એનું તાત્પર્ય એ જ કે નિવેદિત પદાર્થમાંથી સ્વસત્તા છોડવી. તો જેમ દેહથી વ્યતિરિક્તમાં મમતા છૂટે છે તેમ દેહમાંથી પણ છૂટે ત્યારે તે દેહના નિર્વાહની ચિંતા થવી ન જોઈએ, અને જો દેહનિર્વાહની ચિંતા થાય તો દેહાભિમાન નથી ગયું, અને જ્યારે દેહમાં સ્વસત્તા વિદ્યમાન હોય તો મહદ્દિમૃગ્ય ભક્તિનો અધિકાર સિદ્ધ નથી થતો, અધિકાર સિદ્ધ થતાં દેહના નિર્વાહનું ઠેકાણું ન હોવાથી ભક્તિ બની શકતી નથી. એમ उभयतः पाश જેવું થાય છે. ત્યાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે आत्मनिवेदन એકાદશ સ્કંધમાં दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् એ શ્લોકથી કહ્યું છે. પરમેશ્વરને નિવેદન એટલે તેના ઉપયોગમાં આવે એમ समर्पण કરવું. એ બધા ધર્મો ભગવાનને પ્રસન્નતાસંપાદક કહ્યા છે. બીજી જગ્યાએ ભક્તિના પરમ કારણ તરીકે आत्मनिवेदन કહ્યું છે. તેમાં બલિરાજા વગેરેને તે કર્યાના દાખલા આપ્યા છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં તે અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે. તે શ્રીગુંસાઈજી પણ साक्षात् શબ્દથી ગોકુલેશભજનાધિકારરૂપ કહે છે. एवं धर्मैर्मनुष्याणाम् એ શ્લોકમાં ધર્મો એ મનુષ્યોનું વિશેષણ છે તેથી મનુષ્યપણું આત્મનિવેદનમાં કારણ થાય એમ શંકા ન કરવી, કારણ કે મનુષ્યત્વમાં જ ઉપર કહ્યા ધર્મો ક્ષીણ થાય તો પછી आत्मनिवेदीने તે કર્ત્તવ્ય રહે નહિ, પણ તે તો અત્રે અધિકારરૂપ હોવાથી આત્મનિવેદન પછી જ ભગવદ્ધર્મોનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય એ ત્રણેને વૈદિક કર્મોનો અધિકાર છે, છતાં ગાયત્રીમંત્રની દીક્ષાથી સંસ્કાર થતા પહેલાં તે કર્મો કરવાની તેની યોગ્યતા થતી નથી, તેમ મનુષ્યત્વથી ભક્તિનો અધિકાર देवोऽसुरो मनुष्यो वा એ શ્લોકમાં કહ્યો છે. को नु राजन् इंद्रियवान् એ શ્લોકમાં ઇંદ્રિયોવાળાને ભજવાનો અધિકાર છે એમ કહ્યું છે તોપણ પરમ ઉત્તમ ભક્તિ તો आत्मनिवेदन પછી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન્ आत्मनिवेदिनाम् એ ભક્તિના વિશેષણ તરીકે પદ યોજે છે. જેમ ગાયત્રીનો મંત્ર એક એક દ્વિજને વૈદિક કર્મના અધિકારનો સંપાદક છે, તેમ નિવેદન પણ દરેકે પોતાના અધિકાર તરીકે કરવું આવશ્યક છે. પતિએ કરેલું સ્ત્રી પુત્રાદિકનું નિવેદન તેના અભિમાનના ત્યાગરૂપ છે, પણ સ્ત્રી પુત્રાદિકના અધિકારનું તે સંપાદક નથી. વળી જેમ ગાયત્રીમંત્ર અધિકારસંપાદક છતાં તેને ભિક્ષાદિક દેહનિર્વાહમાં બાધક થતો નથી, તેમ નિવેદનપ્રકાર પણ દેહાદિનિર્વાહનો બાધક થતો નથી. તેથી નિવેદિત પદાર્થથી દેહનિર્વાહ કરતાં ઉપર કહેલ उभयतःपाशनो (બંને બાજૂથી ફાંસલાનો) સંભવ ન થતાં સુખેથી દેહનિર્વાહપૂર્વક ભગવદ્ભજન થઈ શકશે.

થઇ શકે તેવી છે–આ કારણથી ચિન્તાનું સ્વરૂપ અન્ય જ જુદું જ છે, એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયનો ઉપદેશ કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ મંગલાચરણ કરે છેઃ

ચિન્તાસન્તાનને જેનાં પદાબ્જરજ ટાળે,
તે સ્વકીય નિજાચાર્ય-ને વારંવાર હું નમું.

ચિન્તાશબ્દ સ્મરણનામક મનોવ્યાપારમાં યોગરૂઢ છે. ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય રીતે યૌગિક તથા રૂઢ અર્થ મનનો વ્યાપાર જેને આપણે સ્મરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે છે. 'ચિતિ સ્મૃત્યામ્' એ ધાતુનું ભાવવાચક નામ ચિન્તા થાય છે. (અમરકોશમાં) પણ ચિન્તાના **પર્યાય** તરીકે સ્મરણ આધ્યાન કહ્યા છે. અર્થાત્ ચિન્તા એટલે સ્મરણ અથવા સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિ તો પ્રયત્ન વિના પણ સરખા પદાર્થના દર્શનથી, **અદૃષ્ટથી** ચિન્તા આદિના બીજના જ્ઞાનથી ત્યારે ત્યારે થયા જ કરે છે, તેથી તેનું નિવારણ શક્ય નથી. વળી, આ પ્રકારની ચિન્તા સ્મરણ કરવાનો જો નિષેધ માનીએ તો પછી 'નિવેદનનું સ્મરણ કરવું જોઇએ' એ આગળ આ જ ગ્રંથમાં જે કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે. તેથી અહીં ચિન્તાનો નિષેધ સ્મૃતિના અર્થમાં નથી. ચિન્તા ન કરવી એમ આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી એથી એમ ન સમજવું કે ચિન્તા અર્થાત્ સ્મરણ જ ન કરવું. અર્થાત્ ચિન્તાનો અર્થ સ્મૃતિ વા સ્મરણ અત્ર નથી. પરંતુ શાસ્ત્રમાં જ્યારે કોઈ વિષયના વિચારનો આરંભ કરતી વખતે 'હવે આનો વિચાર કરાય છે' એવો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, તેથી ચિન્તાનો અર્થ પ્રયત્નસહિત સ્મરણ વા વિચાર એમ સમજવું. એ ચિન્તામાં અમુક અવસ્થાને લઇને તેનો ગૌણ વિશેષ અર્થાત્ 'આવી સ્થિતિમાં મારું શું થશે' એ પ્રકારનો વિચાર અહીં ચિન્તાશબ્દથી સૂચવ્યો છે. અર્થાત્ ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય અર્થ સ્મરણ થાય છે. આ સ્મરણ તો એના કારણને લઇને થયા જ કરે છે, તેથી તેનું નિવારણ થઈ શકતું નથી. તેથી અહીં સ્મરણના અર્થમાં ચિન્તાનો નિષેધ નથી. પણ ચિન્તા એટલે વિચાર, એ વિચાર પણ 'આ સંયોગમાં મારું શું થશે' એ પ્રકારે જે થાય છે તે અર્થમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણ ચિન્તાશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એ ચિન્તાના સંતાન **પરંપરા**–તેનું નિવારણ કરનાર જેના ચરણકમલની રજ છે, એવા પોતાના આચાર્ય શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને વારંવાર જ્યારે જ્યારે ચિન્તા થાય, ત્યારે ત્યારે તેની નિવૃત્તિને માટે કાયાથી વાણીથી અને મનથી નમન કરું છું. આથી એમ સમજવું કે જે તદીય છે તેમને આવી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવાનું પહેલું સાધન કાયા વાણી અને મનથી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને નમન કરવું એ જ છે.

હવે નવરત્નમાં આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જેમણે નિવેદન કર્યું છે તેમનો તો ધર્મ છે કે તેમણે ચિન્તા કરવી નહિ, તેમ બ્રહ્મસંબંધ અથવા નિવેદન એ ભગવદ્ધર્મના આચરણમાં અધિકાર અર્પે છે, તેથી ભગવદીય થયા પછી ચિન્તા જે પ્રકારે ઉદ્ભવે છે તે પ્રકાર કયો? સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ અને સમર્પણ નહિ કરેલી વસ્તુના ત્યાગથી ભવિષ્યમાં થતા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે એમ વ્યવહારને અનુકૂલ ગૌણ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને લૌકિક નિર્વાહના પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે રીતે પ્રતિક્ષણ ભગવાનનું **અનુસંધાન** કરનારાઓને આ લોક અને પરલોકની ચિન્તાનું કારણ નહિ રહ્યાથી કયા પ્રકારે આવા ભગવદીયને ચિન્તા થાય છે કે જેની નિવૃત્તિને માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે? અર્થાત્ ભગવદીયને ચિન્તા કેમ જ થાય? અર્થાત્ જે ભગવદીય છે તેને ચિન્તા ન થવી જોઇએ.

તથાપિ ભગવદીયને પણ ચિન્તા તો થાય છે તેથી તેવાઓને જે પ્રકારની ચિન્તા થાય છે તેનો પ્રકાર કહે છે. નિવેદન અધિકારરૂપ છે તે તથા તેનો પ્રકાર કોઈ પણ પ્રકરણ ગ્રંથમાં કહેલો નહિ હોવાથી, તે પ્રકાર કહીને, નિવેદન આવશ્યક છે એમ દૃઢ કરવાને, જેમને લૌકિક ચિન્તા નથી તે ભગવદીય છે એમ તેમના સ્વરૂપનો બોધ કરવાને, પ્રથમ ઉપરથી જે રીતે ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહેવાને ચિન્તાની ઉત્પત્તિના હેતુ કયા છે તે આપશ્રી તપાસે છે.

જેમણે પ્રભુને આત્મનિવેદન કર્યું છે તે ભગવાનનું ભજન કરવામાં યોગ્ય છે, બીજા નહિ. હવે જેમણે નિવેદન કર્યું છે તેમને તો આ લોક કે પરલોકનો કોઈ પણ પદાર્થ સમર્પણ કર્યા વગરનો રહેતો નથી. હવે જ્યારે સર્વ જ પ્રભુને નિવેદન થયું તો પછી દેહાદિનો નિર્વાહ શાથી કરવો? નિવેદન થયેલા પદાર્થથી કરવો કે બીજાથી? સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલી રીતિથી ચિન્તા સંભવતી નથી, તોપણ શરીર આદિની યાત્રાના નિર્વાહનો પ્રકાર ત્યાં કહેલો નથી, તેથી "જે લોકો અનન્ય થઇને મારું ચિન્તન કરે છે તેવા મારામાં નિત્ય **અભિયુક્તોને** હું **યોગ ક્ષેમ** વહન કરું છું" એ ભગવદ્વાક્યમાં કહેલા નિર્વાહપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થતા **વિકલ્પાત્મક** હેતુને લઇને ચિન્તા સંભવે છે, તેની નિવૃત્તિ માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે.

આ પ્રકારે ચિન્તાના સંભવના હેતુનું વિકલ્પે ઉદ્ભાવન કરી તેનો **પરિહાર** આપશ્રી કરે છે. પ્રથમ પક્ષ એ છે કે આત્મનિવેદીએ દેહાદિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી કરવો. આ પક્ષ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થઇ તે પ્રભુની થઈ તેથી તેવી પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુની ઇચ્છા વિના ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. તેમ પ્રભુની ઇચ્છા એ પણ જાણવી અશક્ય છે. એકાદશ

ઉપર કહેલાં શંકાસમાધાન પછી પણ ભગવાનને નિવેદિત વસ્તુથી નિર્વાહ-નો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રભુની કઈ વસ્તુ સ્વવિનિયોગમાં કેમ લેવાય એ શંકાના સમાધાનમાં નિવેદનાદિકના સ્વરૂપનું વિવેચન કહે છે. સ્વસત્તા છોડી બીજાની સત્તા તે વસ્તુ ઉપર દાખલ કરવી એ દાન કહેવાય, અને તે વસ્તુ બીજાની થતાં તેનો પોતે ઉપયોગ ન કરી શકે; છતાં તેનો ઉપયોગ કરે તો दत्तापहार નામનો દોષ થાય છે. નિવેદન એટલે તદીયત્વાનુસંધાન. આ આપનું છે, એમ કહેવાથી તેમાં પોતાની મમતા દૂર થતાં સ્વત્વાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ સ્વસત્તા તેમાંથી દૂર થતી નથી; તેથી દાન કરતાં નિવેદન અત્યંત વિલક્ષણ છે. તેમ હોવાથી નિવેદિત પદાર્થથી નિર્વાહ થઈ શકશે એટલે પ્રથમ કહેલ તેની આજ્ઞા વગર તેની વસ્તુનો ઉપયોગ સ્વધર્મબાધક થાય છે એમ ચિંતા થવાનો સંભવ, દાન અને નિવેદનનો અર્થ સમજ્યા પછી, નહિ રહે. આ બેમાં ઉપર કહેલ ભેદ ન માનીએ તો શાસ્ત્રમાં અનિવેદિત ન લેવું અને નિવેદિતથી નિર્વાહ કરવાનાં જે વચનો મળે છે તેનો પ્રકોપ થશે. नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥ षड्भिर्मासोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्त्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन तत्फलं भुञ्जतः कलौ ॥ ઈત્યાદિ હરિવલ્લભસુધોદયમાં કહ્યું છે; पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्धरेः ઈત્યાદિ ગરુડ પુરાણનાં વચનો તેમ જ पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् ॥ આ બ્રહ્માણ્ડપુરાણના વચનમાં તો ઔષધ સુદ્ધાં અનિવેદિત ન લેવાનું લખે છે. શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધ દિતિપયોવ્રતમાં પણ उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामाप्तये तथा ॥ કહ્યું છે. આ બધાં વચનોનું તાત્પર્ય એ જ કે ભગવન્નિવેદિત પદાર્થનો ભગવાનમાં વિનિયોગ કરી તત્પ્રસાદ તરીકે લેવામાં કોઇ પ્રકારનો બાધ નથી. પણ ઉપલા વચન પ્રમાણે તે આત્મશોધક તથા સર્વકામદ પણ છે. અનિવેદિત લેવામાં દોષનું કથન તો પ્રથમ આપેલા શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ છે. ઉદ્ધવજી એકાદશસ્કંધમાં त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ઈત્યાદિ શ્લોકોથી માયાતરણમાં પણ ભગવદુપભુક્તનો ભોગ ભક્તને માટે શ્રેષ્ઠ ગણે છે. કોઇ શંકા કરે કે ઉપર બધા અચેતન પદાર્થના ભોગનો પ્રકાર છે, ચેતનને માટે કાંઈ બીજી વ્યવસ્થા હશે ! ત્યાં કહે છે કે ચેતન પુત્રાદિકનો સેવામાં વિનિયોગ યથાયોગ્ય કરવાનું સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહ્યું છે, તેમ ભગવત્સેવાનાં કાર્ય રસોઇ શૃંગાર વગેરે ચેતનથી થઈ શકે તેવામાં ચેતનનો વિનિયોગ કરવો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દેહનિર્વાહ અને ભગવત્સેવામાં જ્યારે અનુગુણતા થઇ તો હવે ચિંતા કર્તવ્ય ન રહી. ત્યાં ચિંતનનો પ્રકાર કહે છે કે જ્યાંસુધી

નિવેદિત પદાર્થ હોય ત્યાંસુધી તો તેને સિદ્ધ કરી સમર્પી તત્પ્રસાદથી જ દેહનિર્વાહ થશે, પણ જ્યારે બીજે દિવસે પ્રભુને ધરવા માટે કાંઈ નથી એવા વખતે ચિંતા થવી સંભવિત છે. બહિર્મુખતાને સ્વીકારીને પણ ભગવદર્થ વ્યાવૃત્તિ કરવાનું યોગ્ય ધારીએ તોપણ વૃત્રાસુરના કથનવત્ ભક્તના ત્રિવર્ગને ભગવાન્ વ્યર્થ કરે છે, તેથી ઉદ્યોગ કર્યા છતાં સિદ્ધિ થશે નહિ. વળી પ્રભુ ઘરમાં વિરાજે છતાં તેને ધરવાને માટે યત્ન ન કરે તે પણ ભક્તને યોગ્ય નહિ. આ પ્રકારની ચિંતા થાય ત્યાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છેઃ

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

જેણે આત્મા નિવેદિત કર્યો છે તેણે કોઈ જાતની પણ ચિંતા ક્યારે પણ ન કરવી. જીવ પુષ્ટિસ્થ (કૃપાયુક્ત) છે તેથી ભગવાન પણ વૈરાગ્યાદિ મર્યાદામાર્ગીય સાધનના અભાવે પણ લૌકિક ગતિ નહિ કરે.

સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં કહેલા પ્રકારથી તેમ જ ઉપર કહેલ પ્રકારથી લૌકિક-ચિંતા ન કરવી, એટલું જ નહિ પણ ભગવદર્થ પણ તે ન કરવી. તેમાં બે કારણ છે તે સ્ફુટ કરે છે. એક કારણ ભગવદ્દગત અને એક કારણ જીવગત છે. ભગવદ્દગતમાં ભગવાન્ ઐશ્વર્યાદિયુક્ત હોવાથી જે જીવમાં નહિ હોય તે પૂર્ણ કરીને પણ તેની લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો તેનો અર્થ છે. જીવગત કારણમાં તે જીવ निवेदितात्मा છે એટલે હવે તેને કોઈ જાતની અહંમમા-ભિમાનની ગ્રન્થિ ન હોવાથી તેની લૌકિક ગતિ થવી સંભવતી નથી. એ જ ભાવાર્થ શ્રીગુસાંઈજી વર્ણવે છે. અંગીકારમાત્રથી જ સર્વ સિદ્ધ કરશે એવો જીવે પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, કારણ કે ब्रह्मास्त्रचातक न्याय ભક્તને માટે આવશ્યક છે. આટલાથી "निवेदितात्म"પદનો અર્થ કહેવામાં આવ્યો. જો પ્રભુમાં એવી દૃઢતા ન હોય તો તે નિવેદિતાત્મ ન કહેવાય અને જો તે તેવો છે તો તેને તેટલો પ્રભુમાં વિશ્વાસ અવશ્ય હોવો જોઈએ. એ જીવગત વિશેષણનું વિવરણ થયું. હવે પ્રભુગત કારણનું વિવેચન કરે છે કે પ્રભુનો પણ अंगीकृतपालन નામનો ધર્મ છે. તે જેનો સ્વીકાર કરે છે તેના દોષાદિકનો વિચાર ન કરતાં તેની ઉત્તમ ગતિને માટે કાળજી સ્વતઃ રાખે છે. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' એ ગીતાના વચનમાં પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જો ભક્તો અન્ય તજીને મારું જ ચિંતન કરે તો તેનું યોગ અને ક્ષેમ હું જ ચલાવું છું. આ વાક્યથી પ્રભુ તેવા અનન્ય જીવને કૃતાર્થ કરે છે. આ બન્ને કારણોથી જીવને ચિંતા કરવાની નથી.

જીવની પરીક્ષાને માટે અથવા તેના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે પ્રભુ વિલંબ કરે તોપણ જીવે ચિંતા ન કરવી. આ વાત कदापीति એ પદથી

સૂચવે છે. कदा અને अपि પદથી કોઈ સમયમાં પણ भक्त જીવે ચિંતા કર્ત્તવ્ય નથી. અહીં અન્તમાં इति પદવાળો પાઠ હોય તો ઉપગીતિ છંદ થાય છે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે આર્યાના ઉત્તરાર્દ્ધનું જે લક્ષણ છે તે પૂર્વમાં પણ હોય તો ઉપગીતિ છંદ કહેવાય. इति શબ્દ ન લઇએ તો वृत्तिगन्धिचूर्णिका કહેવાય. તેનું લક્ષણ છંદોમંજરીમાં આપ્યું છે. તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી.

એ વાત સત્ય છે કે આજ્ઞાકારી ભક્તના મનોરથ ભગવાન્ પૂર્ણ કરે અને લૌકિક અને ભગવદીય અર્થ આપ સંપાદન કરી આપે, પરંતુ એવો જીવનો ઊંચો અધિકાર ન હોય તો પ્રભુ એવી કૃપા હીનાધિકારી ઉપર કરે કે નહિ એ ચિન્તા થવી જોઇએ! એમ કોઈ કહે તો ત્યાં આપશ્રી સમાધાન કરે છે. એ આશયથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્દ્ધ સ્ફુટ રીતે સમજાવે છે. લોકની પેઠે ભક્ત પણ કુટુંબમાં આસક્તિ રાખે તો તેની લૌકિક ગતિ થાય કે કેમ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન્ પણ पुष्टिस्थ (અનુગ્રહયુક્ત) છે, માટે લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરવી. 'पुष्टिस्थ' પદ જીવ તથા ભગવાન્ બન્નેનું વિશેષણ બની શકે છે. તેથી જ ચિંતા ન કરવી. મર્યાદામાર્ગમાં વૈરાગ્યાદિની જરૂર છે. તેવા ધર્મો પુષ્ટિમાર્ગીયમાં ન હોય તોપણ મહાપુરુષદ્વારા પ્રભુએ સ્વીકાર્યા છે તો લૌકિક ગતિ ન જ કરે. નલકૂબર મણિગ્રીવ વિષયાસક્ત હતા છતાં નારદજીના વરદાનને સત્ય કરવા પ્રભુ તેની પાસે પધાર્યા એ દૃષ્ટાન્ત છે. ગર્ભસ્તુતિમાં स्वयं समुत्तीर्य એ શ્લોકમાં सदनुग्रहो भवान् એ વિશેષણ પ્રભુનું છે. તેથી મહાપુરુષના પક્ષપાતથી જીવના દોષ તરફ ન જોતાં તેનું શ્રેય કરે છે. આ પ્રકારના દૃઢ વિશ્વાસ વડે પ્રભુની સેવા કરે તો તેને ચિન્તાનું કારણ નથી. ક્લેશાદિના સમયમાં પણ પ્રભુમાં અવિશ્વાસ ન કરતાં આરબ્ધનો ભોગ પ્રભુ કરાવે છે એમ ધારી ચિંતા ન કરવી. વૈદિક માર્ગમાં આપત્કાલમાં સર્વનું અન્ન લેવાનું લખ્યું છે. सर्वान्नानुमति એ વ્યાસસૂત્રમાં એ બાબત ખુલાસો કરેલો છે. વળી ઉપનિષદાદિ ગ્રન્થોમાં ચાક્રાયણે બીજાના ખાધેલા કુલ્માષનું ભક્ષણ કરેલું જોવામાં આવે છે. એવું ભક્તિમાર્ગમાં જોવામાં આવતું નથી. પણ ભગવાન્ સ્વયં તેના યોગ ક્ષેમની ચિંતા રાખવાનું કહે છે. તેથી પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરતાં સેવા કરવી. (૧)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક તેમ જ સેવા વિષયની ચિંતા જો જીવ ન કરે તો તે જીવ સ્વતંત્ર રીતે ચાલશે, તો જાત જાતની બહિર્મુખતા તેને પ્રાપ્ત થશે, તેનું શું કરવું? આ શંકાના સમાધાન માટે બીજો શ્લોક કહે છેઃ

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

તાદૃશી જનની સાથે નિવેદન તો સર્વ પ્રકારે સ્મરવાનું છે. સર્વના નિયન્તા અને સર્વના આત્મા નિજેચ્છા (ભક્તની અવિકૃત ઇચ્છા-અથવા પોતાની ઇચ્છા) વડે કરશે.

આત્મનિવેદન સેવામાં અધિકાર થવા માટે સંસ્કારરૂપે ભગવાને કહ્યું છે. ત્યાર બાદ તો જીવે હમેશાં સેવા જ કર્ત્તવ્ય છે અને પોતાને તથા સ્વપરિકરને હું આત્મનિવેદી છું એવું અનુસંધાન રહે તો તે કોઈ કાલે બહિર્મુખ થાય નહિ. અહીં તુ શબ્દ અનુકલ્પનો બોધક છે. ત્યાં શંકા થાય કે મુખ્ય ન બને ત્યાં અનુકલ્પની યોજના થાય છે, તેથી તુનો અનુકલ્પ અર્થ કરવો યોગ્ય નથી! ત્યાં કહે છે કે સેવા મુખ્ય છે, પણ શરીરની અશક્તિના વખતમાં તે ન બને તોપણ નિવેદનનું સ્મરણ તો નિરંતર રહેવું જ જોઇએ. અહીં તુ ને બદલે કોઈ પુસ્તકમાં ચ મળે છે, તો ત્યાં ચકારના અર્થમાં સેવા અને સ્મરણ બન્ને કર્ત્તવ્ય છે; એમ સમુચ્ચયના અર્થમાં ચ લેવો. અથવા સર્વથા તાદૃશ એ બન્ને પદનો સમસ્ત અર્થ સર્વ પ્રકારે આત્મનિવેદી હોય તેવાઓની સાથે રહી નિવેદન સ્મરણીય છે. તેમ અર્થ કરવાથી સંગદોષની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. વળી એવા ધર્મના આચરણ કરનાર નહિ પણ કેવળ કહેનાર હોય તેવાની પાસે એ વાત ન કરવી એવું પણ તેમાંથી તાત્પર્ય નીકળે છે. સર્વદા એવો પાઠ હોય તો ક્ષણ વાર પણ અનુસંધાન છોડવું નહિ, અન્યથા તે જ ક્ષણે આસુર પ્રવેશ થાય; એવો અર્થ સર્વદા એવા પાઠથી થઈ શકે છે.

કોઇ સમયે લૌકિકને માટે પણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી પડે તો કરવી કે કેમ? ત્યાં કહે છે કે પ્રભુ સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા છે. અહીં "સર્વ"શબ્દ સંકુચિત અર્થવાળો છે. જેમ સર્વ બ્રાહ્મણોને જમાડો ત્યાં જેને નિમંત્રણ કર્યું છે તેટલા જ "સર્વ" શબ્દથી લેવાય, તેમ અહીં સર્વના ઈશ્વર એટલે નિવેદિતાત્મના જ ઈશ્વર એવો અર્થ કરવાનો છે. "સર્વાત્મા" એ શબ્દમાં પણ તેવો જ અર્થ કરવો. જેમ જીવે સર્વ સમર્પી પ્રભુને પોતાના કર્યા છે, તેમ પ્રભુએ પણ તે જીવનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેથી તેનું હિત પ્રભુ આપ જ કરશે. તેથી તેને સ્વહિતાર્થે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. પ્રભુ સર્વના આત્મા હોવાથી સર્વના મનની વાત જાણે છે. તેથી તેની ઈચ્છા હશે તો વગર પ્રાર્થનાએ પણ કરશે, અને ઈચ્છા નહિ હોય તો કહ્યા છતાં પણ નહિ કરે એવો અર્થ નિજેચ્છાતઃ એ પદથી સમજવો. અથવા નિજ એટલે પોતાના અનન્ય સેવકો તેની પ્રચુર ઇચ્છાથી પ્રભુ તે ભક્તની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ કરે, પરંતુ તે ઇચ્છા અવિકૃત જોઇએ એમ બતાવવા માટે તસ્ પ્રત્યયથી અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રાર્થના વગેરે લૌકિક સ્વામીને કરવામાં આવે છે. ત્યાં લૌકિક સ્વામીને સેવકના મનમાં શું છે તે જણાતું નથી. તેથી તેવા લૌકિક સેવકો લૌકિક

સ્વામીને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરે છે. અહીં તો સ્વામી સર્વજ્ઞ છે, તેમ સર્વ કરવા સમર્થ છે, સર્વના આત્મા છે. તે ઉદાસીન હોય તો ન જાણતા હોય તો, અથવા એવા કોઈ બીજા કારણને લઇને કહેવું પડે. કાલાદિ નિયામક છે એ "સર્વેશ્વર" પદથી કહ્યું. સર્વાત્મા હોવાથી સર્વના હૃદયની વાત જાણે છે. તેમ આત્મા પ્રત્યે કોઇ ઉદાસીન પણ ન હોય, તેથી પ્રભુ ઉદાસીન પણ નથી, છતાં ભક્તના ક્લેશને જોઈને પણ ઉપેક્ષા કોઇ સમયે કરે છે, તે કાંઇ કાર્યાંતરને માટે જ કરે છે, તેમાં પ્રભુ આપણાથી નારાજ છે એમ ધારી આપણે ઉદાસીન ન રહેવું, પણ તે જીવનું ઇષ્ટ શાથી છે તે જાણે છે. જીવને પોતાન ઇષ્ટ સાધનની પણ ખબર નથી, તેથી તેમના કર્ત્તવ્યમાં સ્વહિત સમજી પ્રાર્થના વગેરે ન કરવાં. તે જ વાત વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમાં प्रार्थिते वा ततः किं स्यात्स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ઇત્યાદિ વચનથી કહી છે.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે લૌકિકાલૌકિકને માટે પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરતાં પોતાનું કર્ત્તવ્ય સેવા અને સ્મરણ તે જ ભક્તે કરવાં. (૨)

ઉપર પ્રમાણે લૌકિક અલૌકિક અને સેવા સંબંધિની ચિંતા ભક્તે ન કરવી એ બાબત ઉપરના બે શ્લોકથી સિદ્ધ થઇ, પણ સમર્પિત દેહાદિનો લૌકિક સ્ત્રી પુત્રાદિમાં વિનિયોગ થાય એથી સ્વધર્મની હાનિ થાય, તે વિશેની ચિંતા થાય, ત્યાં તૃતીય શ્લોક કહે છેઃ

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोन्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

પ્રભુનો સંબંધ સર્વને સાથે જ છે એક એકને નથી એવી નિવેદનની મર્યાદા છે, માટે દેહાદિનો અન્ય નિવેદીમાં વિનિયોગ થાય તોપણ ચિંતા કરવાની નથી, કારણ કે જેમ સ્વયં નિવેદી છે તેમ તે પણ તેવો જ છે.

ભગવાનને દેહાદિ અર્પણ કર્યું તેનો બીજામાં ઉપયોગ ચિંતા કરાવે, પણ ત્યાં એમ વિચારવું જે બધાને ભગવાનનો સંબંધ સરખો છે, એટલે આપણે જેમ ભગવાનના થયા, તેમ સ્ત્રી પુત્રાદિ પણ ભગવાનનાં જ છે. સર્વના પતિ પ્રભુ હોવાથી તેનું કાર્ય આપણે કર્યું, તો તે કાર્ય પ્રભુનું જ કહેવાય. હવે સમર્પણમાં ચેતન મુખ્ય છે, અને બીજી મમતાસ્પદ વસ્તુઓ અમુખ્ય છે. ચેતન જીવ જ્યારે ભગવાનનો થયેલો દેહ બીજાના ઉપયોગમાં લે ત્યારે એમ વિચારવું જે મારો સ્વીકાર પ્રભુએ કર્યો છે, તેમ મારાં મમતાસ્પદ ચેતનાચેતનનો પણ પ્રભુએ સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી જેમ ઉપયોગમાં લેવાના વસ્ત્રનો પરસ્પર સંબંધ દોષપાત્ર થતો નથી, તેમ દેહાદિકનો નિવેદીમાં વિનિયોગ દોષપાત્ર નથી એમ માની ચિંતા ન કરવી. તેનું કારણ એટલું જ કે નિવેદન થવાથી અહંતા મમતા છૂટી જવાથી પ્રભુના સંબંધની બધી વસ્તુમાં સ્ફૂર્તિ થતાં તેના પરસ્પર સંબંધમાં

પણ દોષબુદ્ધિ થતી નથી. પરસ્પર વિનિયોગની ચિંતા મટતાં એક બીજી ચિંતાની સંભાવના કરી તે પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે કે નિવેદિત ભક્તમાં કોઇ પ્રભુની સેવામાં નિરંતર રહે છે અને કોઈનું ચિત્ત સેવામાં ઓછું લાગે છે, ત્યાં પ્રભુકૃપાનું તારતમ્ય વિચારતાં પોતાને તેવો ભાવ નથી એ જાણી ચિંતા થવી જોઇએ ! એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે વિશેષ સેવા કરનારની ઉપર પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહનું અનુમાન કરી ખુશી થવું, પણ તેમાં ચિંતા ન કરવી. એ બાબતમાં यस्मिन् तपः सुमनसो बहुधा नयन्ति એ ભાગવતના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે પ્રભુ પુષ્પને ધારણ કરે છે, પણ તુલસીપત્ર હોવા છતાં તેને સૂંઘે છે. તેને બીજા તુલસીનું પૂર્વ તપ વિચારી ખુશી થાય છે, પણ પોતાના આત્માને જાણીને ધિક્કારતા નથી, તેમ પ્રભુ કોઈ પાસેથી વિશેષ સેવા અંગીકાર કરે તો તેના ઉપર પ્રભુની કૃપા જાણી, કૃપાલુતા એ પ્રભુનો ગુણ છે તે કોઈ દિવસ આપણી ઉપર પણ કૃપા કરશે એમ ધારી ખુશીથી બને તેટલી સેવા કરવી. નિવેદન કાંઈ પ્રભુની વિશેષ કૃપાને કરાવી આપતું નથી, પણ તે તો અધિકારનું સંપાદક છે. વિશેષ કૃપાનું કારણ તો પ્રભુનું વરણ છે. તેથી કોઇ ઉપર વિશેષ કૃપા જણાતાં પોતાને અધિકાર નથી એમ ન માનવું પણ સ્વાધિકારાનુસાર સેવા કરવી. (૩).

તેથી પોતાનો તેમ જ પુત્રાદિકનો અન્ય વિનિયોગ થાય તોપણ ચિંતા ન કરવી. તે જ કહે છેઃ

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેમણે આત્મનિવેદન કર્યું છે તેને ચિંતા કરવાની નથી, તો જેણે પોતાના પ્રાણ કૃષ્ણને તાબે કર્યા છે તેને તો ચિંતા શાની હોય જ ?

માર્ગને પ્રવર્ત્તાવનાર તેમ જ ઉપદેશ કરનાર ગુરુરૂપ અને તે જ આનંદ-વિગ્રહ અને પરમ ફલરૂપ છે. નિરુપધિ ભક્તિથી જ મળે છે. આવું પ્રભુનું અને ઉપદેશકનું ફલરૂપપણું જેના જાણવામાં નથી તે હીન અને મધ્યમ અધિકારી કહેવાય, અને જે ફલાત્મા જાણે છે તે ઉત્તમાધિકારી. તેમાં ઉત્ત-માધિકારીને શાસ્ત્ર શાસક નથી, તેનો ભાવ જ તેને ભગવાન તરફ લઇ જાય છે. હીન અને મધ્યમાધિકારીને તો શાસ્ત્રને અનુસરવું જ શ્રેયસ્કર છે. તેથી તેવા અધિકારીએ પણ પોતાનો અન્યમાં વિનિયોગ થતાં એમ વિચારવું કે કોઈ કાર્યને માટે ભગવદિચ્છા એવી જ છે, તેથી મારો અન્યમાં વિનિયોગ થાય છે, પણ મારો કાંઈ પ્રભુ તેમાં અપરાધ ગણતા નથી. એમ ધારી ચિંતા ન કરવી. જ્યારે હીન મધ્યમને આમ વિચારી ચિંતા કરવાની નથી, તો પછી જેણે કૃષ્ણાધીન પ્રાણ કર્યા છે એવા ઉત્તમ ભક્તને તો કૈમુતિકન્યાયે જ ચિંતા ન

કરવી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું છે કે હીન અને મધ્યમાધિકારી પણ જો મને ભજે તો ઉત્તમ થાય છે. વળી આગળ ચાલતાં ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે વિગુણ ધર્મનો પણ મારામાં વિનિયોગ થાય તો તે વિફલ જતો નથી, પણ તેનું અવશ્ય ફલ હું આપું છું; પણ તે નિષ્કામ ધર્મ હોવો જોઇએ. જ્યારે લૌકિક બાબત પણ પ્રભુ-અર્થે કરતાં સફલ થાય છે, તો જેણે માર્ગની રીતિ વડે આત્મનિવેદન કર્યું એવા હીન મધ્યમાધિકારીને તે અધિકારનું સંપાદક નિવેદન કેમ વ્યર્થ જાય? તે વિશ્વાસથી જ ઉપર કહેલા પણ જ્યારે ચિંતા ન કરે તો ઉત્તમાધિકારીને ક્યાંથી ચિંતા હોય, એ ભગવદાજ્ઞાથીજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જેણે ભગવાનને આત્મા વગેરે સોંપી દીધું છે તેને પ્રલાપરૂપી પરિદેવના ક્યાંથી હોય? ન જ હોય, એ યોગ્ય કહ્યું છે. (૪).

ત્યાં હવે શંકા કહે છે કે નવ પ્રકારની ભક્તિમાં સખ્ય તથા આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુના સ્વીકારથી જ સિદ્ધ ગણાય, તેથી જીવે આત્મા નિવેદન કર્યો કે નહિ, એ વિષય નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી ચિંતા થાય જ ! ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છેઃ

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

તેમ શ્રીપુરુષોત્તમમાં નિવેદન થયા બાબતની ચિંતા પણ છાડવી, વિનિયોગમાં પણ તે ચિંતા ન કરવી, કારણ કે હરિ પોતે જ સર્વ સમર્થ છે.

નવ ભક્તિમાં સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુ સ્વીકાર કરે ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલી નવ ભક્તિમાં કોઈ એકથી અથવા બધી ભક્તિથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણ ભક્તિ જીવસાધ્ય છે. પાદસેવન ભક્તિનો પગવડે સેવા કરવી એવો અર્થ કરીએ તો તે જીવસાધ્ય ગણાય, પણ પ્રભુના ચરણની સેવા કરવી એવો કરીએ તો તે પ્રભુઇચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે. તે જ પ્રમાણે અર્ચન વંદન અને દાસ્ય એ ત્રણ ભક્તિ પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થઇ શકે છે. પરંતુ તે સેવ્ય-સ્વરૂપમાં ચૈતન્ય પ્રકટ થયા પહેલાં પણ થાય. છેલ્લી બે ભક્તિ તો સેવ્ય સ્વરૂપ પોતાનું ચૈતન્ય બતાવી નિવેદિતાત્માનો અંગીકાર કરે ત્યારે જ થાય છે. આ નવ ભક્તિનો સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો.

હાલના પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચૈતન્યનો અનુભવ નથી કરતા, તેથી તેવા હીન અને મધ્યમાધિકારીને, મારો અંગીકાર પ્રભુએ કર્યો છે કે નહિ તે બાબત ચિંતા

થાય, પણ એ ચિંતા પણ ન કરવી. એમ મૂલ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે, તેના સમર્થનમાં આપશ્રી "શ્રીપુરુષોત્તમ" પદ આપે છે. એનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઇંદ્રયાગભંગના પ્રસંગમાં ભક્તોનો અન્યાશ્રય છોડાવીને સ્વનિષ્ઠ બનાવ્યા, તેમ અહીં પણ ભક્તને અન્યભજન છોડાવી સ્વયં સ્વભજનમાં યોજશે એમ જાણી નિવેદન થયું છે કે નહિ એ વિષયની ચિંતા ન કરવી. પ્રભુએ પુરુષોત્તમ હોવાથી અન્ય ભજન છોડાવી પોતાનું ભજન કરાવી સ્વસ્વરૂપમાં બધા વ્રજભક્તોનો નિરોધ કરાવ્યો છે એ કાર્યલિંગક અનુમાનથી આપણો અંગીકાર અવશ્ય કરશે એમ જાણી તે ચિંતા ન કરવી. અહીં 'શ્રી'સહિત પુરુષોત્તમ કહ્યા છે અને ગદ્યમાં તો કેવળ ભગવચ્છબ્દ છે એ સંબંધમાં શંકા ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ રસાત્મા છે, અને રસ આલંબન વગર ન રહે, અને આલંબન એક ન હોઈ શકે, તેથી 'શ્રી'શબ્દનો પ્રયોગ અત્રે યોગ્ય છે. હવે બીજી રીતે શંકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમે તો જીવનો અંગીકાર કર્યો છે, ત્યારે જીવ તેનો કર્યો, તેણે ભગવત્સેવા સિવાયનો બધો વ્યવસાય છોડવો જોઇએ, પણ જીવ સ્વભાવવશથી સેવા સિવાય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય તો નિવેદન નથી થયું એમ જાણી જીવને ચિંતા થાય, ત્યાં પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અન્યવિનિયોગમાં પણ ચિંતા ન કરવી. તેના કારણમાં પ્રભુનું વિશેષણ સમર્થ એવું આપ્યું છે, એટલે જે સર્વ કરવાને સમર્થ છે તે જીવસ્વભાવથી અન્ય કાર્યે વ્યાપૃત હશે તોપણ સ્વયં સ્વસેવકના રક્ષણમાં દક્ષ હોવાથી સ્વાનુભાવથી સેવકની રક્ષા કરશે, એમ ધારી જીવે ચિંતા ન કરવી. (૫).

જીવના અંગીકારનું મુખ્ય લક્ષણ દીન ભાવ છે. અને બીજું લક્ષણ આગામી શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણ બતાવે છેઃ

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

લૌકિકમાં તેમ જ વૈદિક માર્ગમાં જીવને સ્વસ્થ થવા નહિ દે, કારણ કે ભગવાન્ હરિ એટલે બધા ભક્તના દુઃખને દૂર કરનાર છે. વળી તે અનુગ્રહ માર્ગમાં જીવને ચલાવનાર છે. તમો એ વિષયમાં બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ.

કોઇ વખત લોકમાં ચાલતા રિવાજથી વ્યાપારાદિ ધંધામાં કે વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં જીવ બંધાઇ જઇ ભગવાનને ભૂલે તો તેને વિઘ્ન થાય ! એવી શંકા લઇને કહે છે કે ૫૪ સ્કંધમાં વૃત્રાસુર કહે છે કે અમારા પ્રભુ જીવના ધર્મ અર્થ અને કામને સિદ્ધ થવા દેતા જ નથી, તેથી જ તેનો અનુગ્રહ છે એમ ભક્ત અનુમાન કરે છે, એથી જીવ લૌકિક વૈદિકનો પ્રયાસ કરે, પણ જ્યારે તેમાં તેને સિદ્ધિ ન મળે ત્યારે કંટાળી તે પાછો પ્રભુનો આશ્રય દૃઢ રાખે છે; એ પણ પ્રભુના અંગીકારનું લક્ષણ સમજવું. તેથી જ શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે

લૌકિક વૈદિકમાં તમો બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ. એટલે સપ્તમ સ્કંધમાં ज्ञातयः पितरौः पुत्राः એ શ્લોકમાં ભક્તે સંસારમાં કેમ રહેવું ત્યાં કહ્યું છે કે જ્ઞાતિ બાપ, દીકરા વગેરે જે કહે તેને અનુમોદન આપતાં પોતે સાક્ષિવત્ રહેવું. એમ ભક્તે લૌકિક વૈદિક કરવું, પણ અનાસક્તિથી કરવું, અને સાક્ષિવત્ રહેવું. પ્રભુ જે રસ્તેથી લઈ જવાને ધારે તે રસ્તેથી જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત થશે; માટે પ્રભુની કૃતિમાં જીવે સાક્ષિવત્ રહેવું. (૬).

ઉપરના શ્લોકમાં સાક્ષિવત્ રહેવાનું કહ્યું છે તેથી વિવેકધૈર્યાશ્રયગ્રંથમાં त्रिदुःखसहनं धैर्यम् ઇત્યાદિમાં બધાં દુઃખો સહન કરવાં એ સાધન સાક્ષિપણાથી રહેવામાં પણ આવી ગયું ત્યારે નિવેદન કર્યું તે તો વ્યર્થ થયું અને તેથી સ્વધર્મહાનિરૂપ ચિંતા પ્રાપ્ત થતાં તે ચિંતા પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરતાં અગ્રિમ શ્લોક કહે છેઃ

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥७॥

સેવા કરવી તે ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને કરવી, પણ હરીચ્છા તેથી જુદી જણાય તો તેના બાધની પણ ચિંતા ન કરવી; માટે સેવામાં ચિત્ત તત્પર રાખી સુખેથી રહેવું.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં શ્રુતિ છે કે જેને દેવમાં પરમ ભક્તિ હોય અને દેવના જેવી જ ભક્તિ ગુરુમાં હોય તેને શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થ ફલિત થાય છે. ત્યાં જ્યાંસુધી દેવનો સાનુભાવ ન થાય, ત્યાંસુધી ગુરુમાં દેવના જેવી ભક્તિ રાખી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું એવો અર્થ થાય છે. શ્રીભાગવત એકાદશ-સ્કંધમાં પણ नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश એ શ્લોકમાં એ શ્રુતિનું જ સમર્થન છે. તે બધાનું તાત્પર્ય એ જ કે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ ન આવે તેમ ભગવત્સેવન કરવું. પણ જ્યારે આપણે સાક્ષિવત્ પ્રભુની કૃતિને વિચારી રહીશું ત્યારે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ થશે; માટે ગુરુની આજ્ઞામાં બાધ ન આવે એવી સેવા ચાલે ત્યાંસુધી સાક્ષી રહેવું, પણ તેનો બાધ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો સાક્ષિવત્ ન રહેવું જોઈએ, તેથી લૌકિક વિષયમાં સાક્ષિવત્ રહેવું, અને સેવાવિષયમાં ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ પ્રભુની ઈચ્છાનો વિચાર રાખવો. તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન તો જેને પ્રભુ સાનુભાવ હોય તેને જ થાય છે. બીજાને તો ફલના બળથી કલ્પના જ સ્ફુરે છે. તેથી જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે ચાલવું. તાત્પર્ય એ જ કે જો પ્રભુ સાનુભાવ હોય, અને ગુરુની આજ્ઞાથી કાંઇ વિશેષ આજ્ઞા પ્રભુ કરે, તો ત્યાં ગુરુની આજ્ઞાના બાધની ચિંતા ન કરતાં, પ્રભુની મરજી પ્રમાણે સેવા કરવી; પણ એવો અધિકાર જીવનો

ન હોય, તો ગુરુની આજ્ઞાને બાધ ન આવે તેવી રીતે સેવા કરવી અને લૌકિક વૈદિકમાં સાક્ષિવત્ રહેવું. આવી રીતે વર્તવાથી જીવને સ્વધર્મહાનિનો ભય ઉપસ્થિત થતો નથી. ત્યાં શ્રીપુરુષોત્તમજી દૃષ્ટાન્તરૂપે આખ્યાયિકા કહી ઉપલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે કે મોટા રામદાસ શ્રીનાથજીના રાજભોગ આરોગવાના સમયમાં પંખો કરતા હતા. નેત્ર મીંચીને પંખો કરવાની આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને કરી હતી. તેને શ્રીનાથજીએ આજ્ઞા કરી કે હું સાક્ષાદ્રાજભોગ આરોગું છું તેનાં તું દર્શન કર. એવી આજ્ઞા કરી છતાં રામદાસે ઉત્તર આપ્યો કે શ્રીમહાપ્રભુજીની મને દર્શન કરવાની આજ્ઞા નથી, તેથી હું મારી આંખ ખોલી આપનાં ભોજન કરવાનાં દર્શન નહિ કરું; ત્યારે શ્રીનાથજી તેની ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા. આનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જેમાં પ્રભુના સુખનો વિચાર આવે ત્યાં ગુરુની આજ્ઞાને બાધ આવતો હોય તેનો વિચાર ન કરતાં પ્રભુની આજ્ઞા કરવી; અને જ્યાં જીવના સુખનો વિચાર હોય, પ્રભુસુખ જણાતું ન હોય ત્યાં તો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન રહે છે; આ ઉપરની વાતથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આથી ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ અને અબાધ ક્યાં અને કેવો માનવો એ સ્પષ્ટ થયું. (૭).

ત્યાં શંકા થાય કે કદાચિત્ લૌકિકમાં પુત્રાદિના વિયોગથી થયેલા દુઃખથી ચિંતા થાય તો શું કરવું? ત્યાં કહે છેઃ

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥

ચિત્તને ઉદ્વેગ કરીને પણ પ્રભુ જે જે કરશે તે તે તેની લીલા છે એમ માની ચિંતાને જલદી છોડવી.

અહીં ચિંતાનું સ્વરૂપ બતાવતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અવશ્ય થવાના દુઃખનો સામનો થઈ શકતો નથી. ત્યાં તો ચિત્તનું સમાધાન કરવું એ જ દુઃખ મટવાનો ઉપાય છે. તે સામનાના પ્રકારો અનેક છે. યમ અને પ્રેતબંધુનાં સંવાદમાં ૫૪ સ્કંધમાં આપ્યાં છે. તે તથા બીજા પુરૂરવા વગેરેને देहः किमन्नदातुः स्वं એ શ્લોકથી દેહ સર્વ સાધારણ કહી તેમાંથી મમતા છોડવા બાબતનાં દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. તે તો અત્રે ઉપયોગનાં નથી, કારણ કે તે કેવળ લૌકિકોપયોગી છે, ભગવત્સ્મરણથી તેઓ બધા ઉદાસીન છે. અત્રે આત્મનિવેદીને તેવી ચિંતા થવા સંભવ નથી. તેને તો કેવળ ભગત્સંબંધિની ચિંતા થાય; જેમકે પ્રભાસીય લીલા, જેના શ્રવણથી ભક્તને ચિંતા થાય જ. આવી ચિંતા પણ ભક્તે ન કરવી એવું મૂળ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે ભગવાનના અભિ-

પ્રાયને જાણવાને જીવ અસમર્થ છે, તેથી ભગવાન માયિકી લીલા પણ કોઇ સમયે બતાવે છે. તેમાં પણ સ્વભક્તનું હિત (હરિ હોવાથી) પ્રભુ કરે છે, તેવા પ્રસંગે પ્રભુ તેવી લીલા આપણા પાપને દૂર કરવાને કરે છે એમ ધારી જલદી ચિંતા છોડવી, કારણ કે ચિત્તમાં ચિંતા બહુકાળ સુધી રહે તો કાળ કર્મ સ્વભાવ વગેરે વધવાથી આસુરપ્રવેશરૂપ ઉપદ્રવ થતાં મુખ્ય ફલમાં વિલંબ થાય, અથવા તો પ્રતિબંધ થાય; માટે ચિંતા જલદી છોડવી. એ બતાવવા માટે द्रुतम् અવ્યય લખ્યો છે. (૮).

એમ ઉપરના આઠ શ્લોકથી સેવા કરનારને ચિન્તા છોડવાના પ્રકાર કહ્યા. સેવામાં વિરોધ ન આવે તેમ લોકમાં સાક્ષિવત્ રહેવું. રાગ અને વૈરાગ્યનું વિષયભેદથી સ્થાપન કર્યું. ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય ત્યાં પણ પ્રભુની લીલા માનવી. આ બધી બાબતો કહી ગયા, પણ બને તેવી જણાતી નથી; કલિકાલજન્ય ક્ષોભથી ચિત્તનું સમાધાન થઇ શકતું નથી. જ્યારે એમ છે તો શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યું તોપણ જીવને ઉપયોગી ન થાય તો તે ન કહ્યા જેવું જ સમજવું, કારણ કે દુઃખમાં એવી વાતથી ચિત્તનું સમાધાન થઇ શકતું નથી ! આ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીઆચાર્યચરણ છેલ્લા શ્લોકમાં ચિત્ત સ્થિર થવા માટે આજ્ઞા કરે છે. ત્યાં શ્રીગુસાંઇજી આજ્ઞા કરે છે કે તેમ નિવેદીના ધર્મો કહ્યા તે તો નવમી ભક્તિ છે, પણ તે પહેલાંની શ્રવણથી સખ્ય સુધીની આઠ ભક્તિમાં પણ દરેક કઠણ છે ત્યાં નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિની તો વાત જ શી કરવી ? તેથી નિવેદીએ ચિંતા ન કરવામાં કહેલી બધી વાતો અસ્થાને છે ! આ શંકા મટવા માટે નીચેના શ્લોકની છેવટે આજ્ઞા કરે છેઃ

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

જ્યારે એમ જ છે તો સર્વ રીતે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ' એમ નિત્ય બોલતા રહેવું એવી મારી સમજ છે.

ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થયા પછી માર્ગરુચિમાં અનુગ્રહ નિયામક છે એ વાત यमेवैष वृणुते ઇત્યાદિ વરણશ્રુતિમાં કહી છે. આમ છે, ત્યારે પ્રતિબંધ થવો ન જોઇએ; છતાં પ્રતિબંધ જણાય તો તેનું કારણ પ્રારબ્ધ કાળ અથવા સ્વભાવ જ એમ જાણવું. એ પ્રતિબંધ મટવાનો ઉપાય તો કાલાદિના નિયામક પ્રભુને જ હાથ છે. એ સિવાય બીજા કોઇનું તેમાં કાંઇ ચાલે નહિ. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં કેવળ શરણાગતિ જ સાધન છે એ વાત ગીતાજીના ૧૮ મા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાન્ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज એ શ્લોકથી

આજ્ઞા કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન્ શરણાગતના રક્ષક છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. જ્યારે જીવ સ્વસાધનથી કરવાને અશક્ત છે એમ પ્રભુ જોશે ત્યારે શરણ્ય હોવાથી સ્વાત્મબળથી જીવનું સર્વ કાર્ય પોતે સિદ્ધ કરી આપશે એવો પ્રભુનો સ્વભાવ છે; એમ જાણી શ્રીઆચાર્યજી છેલ્લા શ્લોકમાં તેને જ સાધનરૂપ માની શરણાગતિનું સ્મરણ રાખવાની આજ્ઞા કરી, ભક્તનું તેથી જ સર્વ શ્રેય થવાનું સૂચવે છે. વળી અષ્ટમ સ્કંધમાં આપત્તિમાં ભગવત્સ્મરણ કરવાનો આપદ્ધર્મ કહ્યો છે, તે જેમ ગજેંદ્રને સિદ્ધ થયો તેવો ધર્મ પણ જીવને શરણાગતિના સ્મરણથી સિદ્ધ થવાનું સૂચવે છે.

ત્યાં શંકા થાય કે શરણાગતિ જ ઉત્તમ ઉપાય છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યો, ત્યારે તે જ પ્રથમથી બતાવવો હતો, પાછળથી શામાટે કહ્યો? ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તિમાર્ગના બધા અંશનો વિચાર પ્રથમ કહ્યો છે, તેમાં પ્રથમ કૃષ્ણાશ્રયમાં કહેલ સર્વ સહકારી ધર્મો આપોઆપ ફલ આપનાર નથી, તેમ જ વિવેક ધૈર્ય આશ્રયાદિ સાધનો પોતે જ અસાધ્ય હોવાથી દીન ભાવથી શરણાગતિ થાય છે તે પહેલાં શરણાગતિ થતી નથી, તેથી સર્વના અંતમાં એ શરણાગતિપૂર્વક કૃષ્ણસ્મરણ કહેલું છે. તે પણ સ્મરણ નિત્ય જોઇએ. ક્ષણવાર સ્મરણ છૂટે તો તેટલા કાલમાં આસુરભાવનો પ્રવેશ થાય છે એવું સૂચવવા નિત્ય પદ કહ્યું છે. અંતઃકરણમાં તેવો ભાવ હોય, અથવા ન હોય, તોપણ વાણીથી શરણાગતિનો ઉચ્ચાર થતો હોય તો આસુરાવેશ અતઃકરણમાં થવા ન પામે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણાગતિની ભાવના કરવી એ જ મુખ્ય છે તો પછી પ્રથમ સેવા આવશ્યક છે એમ કહ્યું છે તેને ગૌણતા આવી જાય! એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે એમ મુખથી કહેતા રહેવું અને સેવામાં તત્પર રહેવું. સેવા છોડીને મુખથી બોલતા રહેવું એમ કહ્યું નથી; તેથી સેવાની કર્ત્તવ્યતાને ગૌણતા આવતી નથી. શરણાગતિની ભાવનાને સેવાના અંગરૂપે ગણી છે, તે માર્ગપણાથી ઉપદિષ્ટ નથી; તેથી સેવા અને શરણની ભાવનામાં વિરોધ આવતો નથી, તેથી આ માર્ગમાં કૃપા જ સાધન છે; તેથી વરણશ્રુતિને અનુસારે માર્ગરુચિથી કૃપાનું અનુમાન કરીને સર્વ ભક્તોએ સેવા સ્મરણ કરવાં; છતાં જો સેવા સ્મરણ ન બને તો પ્રતિબંધનું અનુમાન કરવું. ભગવચ્છાસ્ત્રમાં શરણાગતિ એ જ સર્વ સાધનમાં પ્રતિનિધિરૂપ છે. આના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, તેથી ગીતાજીમાં છેલ્લે શરણાગતિનો ઉપદેશ છે. અહીં પણ મૂળશ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પદથી ભક્ત સહિત પુરુષોત્તમમાં સ્વરક્ષકપણાની ભાવના કરવાનું કહ્યું છે; તેથી તેનાથી જ સર્વસિદ્ધિ થવાનું સમજી નિરંતર શરણભાવના કરતા રહેવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. (૯).

ભગવાનની કૃપા વડે ભક્તિમાર્ગમાં પોતે કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી જે પ્રવૃત્ત થયો છે તેને અવશ્ય આ માર્ગનું ફલ મળશે એવી દૃઢતા સિદ્ધ થવા માટે આ નવરત્ન ગ્રંથમાં ચિંતા ન કરવાનું અને શરણ સ્મરણનું આવર્તન કરવાનું કહ્યું છે. આ કથન સાધારણ જીવને માટે નથી. તેના દૃષ્ટાન્તમાં આજ્ઞા કરે છે કે આંધળાને સૂર્યથી પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેમ જ અનન્ય સિવાયને આ ગ્રંથમાં કહેલા ઉપાયોથી પણ કાંઈ સિદ્ધ થવાનું નથી. તાત્પર્ય એટલું જ કે આ ગ્રંથમાં કહેલા ચિંતા દૂર કરવાના ઉપાયો અને શરણભાવનાનું સ્મરણ તે કેવળ આત્મનિવેદીને જ કર્ત્તવ્ય છે, અન્ય તેનો અધિકારી નથી. તેવા અનધિકારીને માટે શ્રીઆચાર્યચરણનો શ્રમ નથી; તેથી તેમણે આ ઉપદેશના ફળની આશાએ પ્રવૃત્ત ન થવું, કારણ કે અધિકારપરત્વે જ કર્ત્તવ્યનો ઉપદેશ હોય છે. (કારિકા ૧)

આ ગ્રંથ ભગવત્સિદ્ધાન્તના સાર રૂપ છે એમ કહેવામાટે શ્રીગુંસાઇજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમહાચાર્યજીરૂપી પંડિતે ભક્તિમાર્ગરૂપી સુધાસિંધુનું વિચારાત્મક મથન કરી આ નવરત્નો પ્રકટ કર્યાં છે. તે ભક્તિમાર્ગમાં હતાં પણ આપણાં દૃષ્ટિગોચર તો શ્રીઆચાર્યચરણે જ કર્યાં. અત્રે શ્રીઆચાર્યચરણને પંડિત કહ્યા છે. 'પંડિત'શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે: તેમાં સાચા ખોટાનો વિવેક જાણે તે પંડિત કહેવાય છે. વળી શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રવીણબુદ્ધિવાળો પણ પંડિત કહેવાય છે. તેટલો અર્થ શ્રીઆચાર્યચરણને માટે પૂરતો નથી. પણ એકાદશસ્કંધમાં पंडितो बन्धमोक्षविद् બંધ અને મોક્ષને જાણનાર પંડિત કહેવાય છે એમ કહ્યું છે; ગીતાજીમાં ભગવાને પંડિતનું લક્ષણ કહ્યું છે કે यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ જેના સર્વ આરંભ કામ અને સંકલ્પ રહિત હોય, વળી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મોને બાળનાર હોય, તેને ડાહ્યા પુરુષો પંડિત કહે છે. આ 'પંડિત' શબ્દનો અર્થ શ્રીમહાપ્રભુજીને માટે વિવક્ષિત છે. જે સ્વયં આવા પંડિત ન હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિચાર તે કરી ન શકે, કારણ કે દ્વિતીયસ્કંધમાં ભક્તિમાર્ગને સર્વ શ્રુતિના સારરૂપે કહ્યો છે. (કારિકા ૨)

તે નવરત્નો મેં વલ્લભિપને હૃદયમાં રાખીને ઉજ્જ્વળ કર્યાં છે. એમ શ્રી ગુંસાંઇજી આજ્ઞા કરે છે કે ઉજ્જવળતાથી ભક્તના જાણવામાં આવે તો તેઓ તે ભાવોનો ઉપયોગ કરે; તો પ્રભુ તો તેવા ભક્તોને કોઈ કાલે છોડતા નથી. (કારિકા ૩)

અહીં આ સિદ્ધ થયું: ભગવાનની સેવામાં ચિત્તની પ્રવણતા રાખવી, યથાશક્તિ સેવા કરવી, દુઃસંગને વર્જવો, પોતે અને પોતાનો પરિકર એ બધામાં

ભગવદીયપણાનું અનુસંધાન કરવું, અને ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે બધા પ્રકારની ચિંતા છોડવી. જ્યાં પોતાની અશક્તિ જણાય ત્યાં ભગવાનની શરણાગતિની ભાવના કરવી. આમ જ્યારે જીવ સ્થિર રહે ત્યારે ઉદ્વેગાદિ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થઈ સેવામાં લૌકિકતા મટી આધિદૈવિકતા ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ સેવા કરાતાં કરાતાં સર્વાત્મકપણે શરણાગતિ એ જ ભક્તિમાર્ગમાં પરમ સાધન છે, એવો આ ગ્રંથનો આશય છે.

નવરત્નનો પ્રકાશ કરનાર વચનોનો મેં યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી વ્રજ-રત્નના હૃદયમાં મારે માટે કૃપા ઉત્પન્ન હો, જેનાવડે આ ચિત્તના શોકચ જેવા શત્રુઓ(કામાદિક)નો સુખ વડે નાશ થાય.

એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણમા એકતાન એવા શ્રીપીતાબરજીના તનુજ પુરુષોત્તમે કરેલા નવરત્નવિવૃતિના પ્રકાશને અનુસારે ગોકળના શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજીએ કરેલો ગુર્જરાનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

[1]श्रीनवरत्नतात्पर्य

સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થઇને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યને થાય છે. એ નિત્ય મોહક સાંસારિક સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં કૃતાર્થતા તેઓ માનતા નથી. સર્વત્ર દૃષ્ટિ નાખવાથી તેમને નિશ્ચય થાય છે કે સકલ જગતમાં પરમ આનન્દ–સુખનું નિધાન પ્રભુરસસ્વરૂપ–કૃષ્ણ વિના અન્ય કોઇ નથી. પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વ આર્ત છે, દુઃખી છે, તેમાં મચ્યા રહેવાથી દુઃખ વિના અન્યની પ્રાપ્તિ થવી એ અસંભવ છે; આવો નિશ્ચય થવાથી 'सन्तं कृष्णं भजेद् बुधः' એ શ્રીમદાચાર્યજીના વાક્યાનુસાર સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને આનન્દ–રસસ્વરૂપ–કૃષ્ણને ભજે છે; અર્થાત્ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ રસસ્વરૂપ કૃષ્ણની ભક્તિ છે. એ ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રમાણમાં આનન્દપ્રાપ્તિની ઉત્કૃષ્ટતા સંધાય છે. ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ જ જીવનું પરમ કલ્યાણ કરી શકે એમ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન અને વિહિતભક્તિ એ સર્વને ગૌણ ગણીને સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ પ્રેમરૂપ નિખિલ પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક અત્યન્ત નિરોધાત્મક સ્વતંત્ર ભક્તિનો આધુનિક સર્વસાધનહીન જીવોને પ્રાયઃ ઉપદેશ કરે છે, અને સૂચવે છે કે એનાથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ થશે. આ ભક્તિ નિરોધાત્મક છે, પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમની ઉત્તમોત્તમ અવસ્થામાં ભક્ત પોતાનું સ્વત્વ પ્રભુને નિવેદન કરે છે, પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ ઐહિક પારલૌકિક સમર્પે છે; અને 'दासोहं, कृष्ण तवास्मि' એવું વારંવાર અનુભવે છે. વળી દાસનો ધર્મ એવો છે કે પોતાના પ્રભુની જે ઇચ્છા તે જ પોતાની ઇચ્છા; તે પ્રમાણે પ્રભુની ઇચ્છાથી જે કંઈ સુખ વા દુઃખ લૌકિક વા અલૌકિક થાય છે તે સહન કરે છે; પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરવામાં જ કૃતાર્થતા માને છે. પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરતી વખતે એને પ્રભુનું સર્વકર્તૃત્વ અને સર્વફલદાતૃત્વ પણ સ્ફુરે છે; સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પ્રભુ જ છે એમ એનો નિશ્ચય થાય છે. પોતે એ પ્રભુને સર્વસ્વ (પોતાનું બધું) નિવેદન કરેલું હોવાથી, પ્રભુ સ્વજનનું હિત કરવાવાળા હોવાથી ભક્ત સ્વતઃ નિશ્ચિન્ત બને છે; સ્વધર્મ–પ્રભુની સેવારૂપ–નિરન્તર સપ્રેમ આચરે છે; યદ્યપિ ભક્ત પોતે સ્વતઃ પ્રભુથી તો અત્યન્ત અધઃકક્ષામાં છે છતાં પણ પ્રભુ સ્વઅલૌકિક અનુગ્રહથી તેનું સ્વસમાનયોગ્યત્વ સંપાદન કરીને તેને ઉત્તમોત્તમ ફલનો આસ્વાદ કરાવે છે. ભક્ત પ્રભુની પરિચર્યાને જ સાધનરૂપ નહિ ગણતાં સ્વતઃ ફલરૂપ માને છે.

---

૧ આ ગ્રન્થ શ્રીમદાચાર્યજીએ સ્વસેવક ગોવિન્દ દુબેને ઉપદેશેલો છે.

આ તો ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની વાત થઈ, પરંતુ કેટલીક વખત બ્રહ્મસંબંધ થવા છતાં તે પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે. શ્રીમહાચાર્યજીની કૃપાદૃષ્ટિની વૃષ્ટિથી બ્રહ્મસંબંધ થયું છે, તથાપિ પ્રભુ એ જીવનો સર્વાંશે સ્વીકાર નથી કરતા; તેથી એ પ્રતિબંધના પ્રમાણમાં એ જીવની નિશ્ચિન્તતામાં ન્યૂનતા આવે છે, જેને પરિણામે ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ ચિન્તાને લીધે ભગવત્સેવામાં ન્યૂનતા આવે છે, તેથી જીવ કૃતકૃત્ય થતો નથી. આવું પરિણામ જીવને પ્રાપ્ત ન થાઓ એવી દયાથી શ્રીમહાચાર્યજી 'सिद्धान्तरहस्य' પછી 'नवरत्नग्रन्थ'નો ઉપદેશ કરે છે. પ્રથમ જ બ્રહ્મસંબંધ થયેલું હોવાથી ભગવદીયપણાનું સંપાદન થયું છે, છતાં પણ કાંઇ પ્રતિબંધને લીધે જીવ કાંઈક રીતે સંશયાત્મા બનીને ચિન્તાતુર થાય છે, અને તેથી ભગવત્સેવા કરતી વખતે પ્રભુમાં એવું ચિત્ત સર્વાંશે પરોવાતું નથી. આ ન્યૂનતા જીવની કૃતાર્થતાને ખંડિત કરે છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી નવ ગ્રહના રત્નરૂપ રક્ષા કરવાવાળા એવા નવ શ્લોક ઉપદેશે છે.

જીવની કૃતાર્થતા ભગવદીયપણાનું સંપાદન કરવાને જીવે કરેલું પ્રભુને આત્મ-સમર્પણ, પ્રભુનું સર્વકર્તૃત્વ અને તેથી ફલદાતૃત્વ, સર્વની પ્રભુની ઇચ્છાને અધીનતા, પ્રભુનું સર્વાત્મપણું, નિખિલ પ્રપંચની ભગવલ્લીલારૂપતા, સર્વ પ્રપંચ ભગવાનની ક્રીડારૂપ છે, પ્રભુ જ રક્ષક છે, એમ વારંવાર સંસ્મરણનું નવરત્નમાં શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે.

સૌથી પ્રથમ દુઃખ અને ચિન્તાનું કારણ લૌકિક અહંતા તથા મમતા છે. 'આ મારું છે' 'આ તારું છે' ઇત્યાદિ મોહથી જીવ દુઃખ પામીને ચિંતાગ્રસ્ત થાય છે, ચિંતાગ્રસ્ત થવાથી વિક્ષિપ્તચિત્ત બને છે, તેથી ભગવત્સેવામાં તેને અન્તરાય પડે છે. આ અન્તરાય જીવને સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ભગવત્સેવા સિદ્ધ કરવામાં મહાન્ બાધક થાય છે; તેથી શ્રીમહાચાર્યજી આનો મૂલમાંથી જ ઉચ્છેદ કરવાને જીવે પ્રભુને પોતે કરેલા આત્મસમર્પણનું સંસ્મરણ કરવાને વારંવાર ઉપદેશે છે. પ્રભુને જીવે પોતે જે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેના સંસ્મરણથી પોતાની લૌકિક આસક્તિ-પ્રાકૃત પદાર્થોમાં સર્વ પ્રકારની અહતા મમતા-નિવૃત્ત થાય છે; પોતાનું સ્વીયત્વ પ્રભુને પોતે નિવેદન કરેલું સ્મરવાથી, તે તે વસ્તુથી થયેલા સુખદુઃખાદિનો સ્પર્શ એને થતો નથી; તેથી ચિન્તા પણ થતી નથી; એટલું જ નહિ પણ પ્રભુને પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેથી પોતે પ્રભુનો જ દાસ છે એવું હૃદયમાં એને સ્ફુરે છે; પ્રભુની સેવા ચિન્તાવિયુક્ત થઇને સતત કર્યા કરે છે. આ ભગવત્સેવા કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થામાં પહોંચતાં સ્વતઃફલરૂપ થાય છે. અહીં ચિન્તાનો ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર જે શ્રીમહાચાર્યજીએ ઉપદેશ્યો તે માયાવાદીના વૈરાગ્ય, શમદમાદિથી અત્યન્ત વિભિન્ન છે. અહીં ચિન્તાના કારણરૂપ વસ્તુને મિથ્યા ગણી હેય-ત્યાજ્ય

માનવામાં નથી આવતી, પરન્તુ એ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થયેલી હોવાથી, એ વસ્તુમાં પોતાની મમતાનું તિરોધાન થાય છે. જેમ મમતા વિનાના પદાર્થોથી આપણને દુઃખ થતું નથી, તેમ અહીં પણ તેમ જ થાય છે, તેથી ચિન્તા થતી નથી. વળી અહીં જે વસ્તુમાં આપણને મમતા છે તે વસ્તુ સાક્ષાત્ પ્રભુને જ નિવેદન થયેલી છે. વસ્તુતઃ તો તે પ્રભુની જ છે, એટલે સર્વના વશી અને સર્વના ઈશાન પ્રભુ પોતાને નિવેદન થયેલી નિજ વસ્તુનું અહિત કેમ કરે? આથી જીવ આત્મસમર્પણથી વિશેષ નિશ્ચિન્ત બને છે. પોતે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે એમ સંસ્મરણ વારંવાર થવાથી સ્વતઃ કૃતકૃત્ય માનીને, પ્રભુની સેવા ચિંતાવિયુક્ત થઈને દૃઢાસક્તિથી કરીને પરમ કલ્યાણપથમાં સંચરતો પરમ ફલ પણ કદાચિત્ પ્રભુકૃપાથી અનુભવે છે.

આ પ્રમાણે ચિન્તા દૂર કરવાનો એક પ્રકાર ઉપદેશીને શ્રીમદાચાર્યજી દ્વિતીય ઉપાય નિરૂપણ કરે છેઃ આ સકલ બ્રહ્માંડના નાયક પ્રભુ છે, આ સકલ વિશ્વનું તંત્ર પ્રભુ ચલાવે છે, એ સત્યનું અનુસંધાન અલ્પજ્ઞ જીવ વિસ્મરીને પોતે જ કંઈ કરે છે એમ દૃઢ આસક્તિથી માને છે. મેં આમ કર્યું તેથી આમ થયું, જો મેં આમ ન કર્યું હોત તો આમ ન થાત, ઇત્યાદિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ પોતાના અહંકારથી થયેલા કર્તૃત્વ ઉપર કરે છે; તેથી નિશ્ચિન્ત બનતો નથી, એટલું જ નહિ પણ વારંવાર દુઃખી થઈને સ્વધર્મ–પ્રભુની સેવા કરવામાં શિથિલ બને છે. મુખ્ય કર્તા ભગવાન્ છે, અને તેના સંબંધથી જ પોતે પણ કર્તા છે, તે ભૂલી જાય છે. જ્યારથી પ્રભુએ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યારથી જ પ્રભુએ તો નિર્માણ જ કર્યું છે કે આ જીવને હું આ કરાવીને આ ફલ આપીશઃ 'तमेव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રભુ જે ફલ જે જીવને આપવું હોય તે પ્રમાણે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે. અર્થાત્ સુખ વા દુઃખની પ્રાપ્તિ સ્વ(જીવના)કર્તૃત્વમાંથી ઉદ્ભવતી નથી, પણ પ્રભુકૃત જ છે. સર્વકર્તા તથા સર્વફલદાતા ભગવાન જ છે, પોતે ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું હોવાથી, ભગવાન્ સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પોતાનું અહિત ન જ કરે એવો નિશ્ચય જીવને થાય છે; તેથી નિશ્ચિન્ત થઈને પ્રભુની સેવા નિરન્તર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. અહીં કર્તૃત્વમાંથી ઉદ્ભવતી ચિંતા નિવૃત્ત કરવાનો પ્રકાર માયાવાદથી વિલક્ષણ છેઃ માયાવાદમાં એ ચિંતા દૂર કરવાને પ્રભુના કર્તૃત્વને તિલાંજલિ અપાય છે, ભક્તિમાર્ગ તરફ વિરોધને લીધે ભગવાનના માહાત્મ્યનો નાશ ત્યાં થાય છે. પ્રભુનું કર્તૃત્વ મિથ્યા છે એમ કહીને જીવ પણ જે વસ્તુતઃ ખોટો છે તેનું કર્તૃત્વ તો તદ્દન મિથ્યા છે, અને તેથી જીવે ભ્રાન્તિથી પોતાના માનેલા કર્તૃત્વને ત્યજીને ચિંતા દૂર કરવી એ માયાવાદનું મર્મ છે; પરન્તુ એ સર્વ આ કોટિબ્રહ્માંડમાં પ્રકટ થતા

ભગવન્માહાત્મ્યનો નાશ કરતું હોવાથી ભગવદ્ભક્તને તો દરેક રીતે છોડી દેવાનું છે. ભક્તિમાર્ગીય દૃષ્ટિથી ચિન્તાનિવૃત્તિપ્રકાર ઉપર દર્શાવેલો તે જ સમજવો.

શ્રીમહાપ્રભુજી હજુ પણ ચિન્તાનિવૃત્તિનો અન્ય ઉપાય ઉપદેશે છેઃ કદાચિત સ્થૂલ બુદ્ધિથી પ્રભુનું કર્તૃત્વ સર્વત્ર સ્ફુરતું ન હોય તોપણ આ કોટિબ્રહ્માંડનું તંત્ર એમની ઇચ્છાને અધીન છે, સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થાય છે, નિજેચ્છાથી જ પ્રભુ સર્વ કરે છે, અખિલ વિશ્વની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસારે છે, તેથી સુખ વા દુઃખ જે કાંઇ જીવને થાય છે, તે પ્રભુની ઇચ્છાથીજ થાય છે. જગતમાં ક્ષુદ્રમાં પણ ક્ષુદ્ર એવી કોઇ પણ વસ્તુ નથી કે જે પ્રભુની ઇચ્છા વિના થઇ શકે. પ્રભુ નિવેદિતાત્માનું-સ્વજનનું સર્વથા હિત કરવાવાળા હોવાથી જીવ નિશ્ચિન્ત બનીને સ્વધર્મ-ભગવત્સેવા કરતો કૃતાર્થ થાય છે. સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થતું હોવાથી અને પ્રભુ નિજજનોનું સર્વથા કલ્યાણ કરવાવાળા હોવાથી નિવેદિતાત્માને તો ચિન્તાનો અહીં અવકાશ જ નથી. આ જ ઇચ્છાને વેદમાં 'ઇક્ષા' વર્ણવી છે. તેનો સંભ્રમ પ્રાકૃત મનુષ્યોની ઇચ્છા સાથે ન કરવો. પ્રભુની ઇચ્છા-ઇક્ષા-પ્રભુના અલૌકિક સ્વરૂપ જેવી જ અલૌકિક છે. એમાં પ્રાકૃતત્વની ગંધ માત્ર પામરમનુષ્યોને જ આવે. આ ઇક્ષા માયાવાદીના શબલ બ્રહ્મની ન સમજવી. કારણ કે શબલ બ્રહ્મ સ્વતઃમાયિક હોવાથી ઉપર દર્શાવેલું સ્વતંત્ર નિરંકુશકર્તૃત્વ એમાં કિંચિન્માત્ર પણ સંભવતું નથી; આ તો શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મની જ ઇચ્છા સમજવી. સૃષ્ટિપ્રાક્કાલીન આ જ ઇચ્છાથી પ્રભુ પોતે બહુરૂપ થયા. એ ઇચ્છા અનુસરવામાં જ ભક્તની કૃતાર્થતા છે. પોતે પણ જે કંઈ કરે છે તે પણ ભગવદિચ્છાપ્રેરિત સમજે છે, અને 'बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मं प्रसीदतु' ઇત્યાદિનું સુખ નિશ્ચિન્તતાથી અનુભવીને ભગવત્સેવા કરે છે.

આથી પણ અધિક ચિન્તાનિવૃત્તિનો ઉપાય શ્રીમદાચાર્યજી ઉપદેશે છેઃ પ્રભુ સર્વાત્મા છે, જે ભક્તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરેલું છે તેના આત્મરૂપ પણ પોતે થાય છે; તેથી પણ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી. અથવા હૃદયમાં સ્થિતિ કરવાવાળા પ્રભુ આપણને સ્વશક્તિથી યંત્રવત્ ફેરવે છે; તેથી પણ જીવે ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી. જે તંત્ર પોતે ફેરવે છે એમ માને છે, તે પણ પ્રભુ સ્વશક્તિથી પોતાના (જીવના) હૃદયમાં બિરાજીને ચલાવે છે, તો પછી જીવે ચિન્તા શા વાસ્તે કરવી ? કિંચિજ્ઞ જીવ પોતાનું અહિત કરે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ પ્રભુ એવું કદાપિ ન કરે, એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી ચિત્તોદ્વેગ છૂટી જાય છે; તેથી ભગવત્સેવા અંતરાય વિનાની સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ થાય છે.

આટલું કહેવાથી પણ જો જીવની ચિન્તાની નિવૃત્તિ ન થાય તો એક અધિક સત્ય શ્રીમદાચાર્યજી ઉપદેશે છેઃ આ સકલ કોટિબ્રહ્માંડ પ્રકટ કરવાનું પ્રયો૦

જન પ્રભુને સ્વલીલા સિવાય અન્ય કાંઈ નથી, એ લીલાવૈચિત્ર્ય અખંડિત રહે એવા આશયથી પ્રભુ સ્વેચ્છાનુસાર પોતે તત્તદ્રૂપ ધારણ કરીને સૂત્રધાર જેમ સૂત્રથી કાષ્ઠથી [1]મૂર્તિઓને નચાવે છે, તેમ પ્રભુ આપણને નચાવે છે. યાસ્કાચાર્ય 'નટ' શબ્દનો સંબંધ નૃત્ ધાતુ સાથે દર્શાવે છે તે પણ એમ જ સૂચવે છે. જીવ પણ પ્રભુની ઇચ્છાને અધીન એક નર્તક છે. પ્રભુએ એક મહત્ નાટક આરંભ્યું છે તેમાં જે જે પાઠ પ્રભુએ જે જે જીવને નિર્માણ કરી આપ્યા છે તે તે ભજવીને પ્રભુ સમીપ પાછું જવાનું છે. ભગવાન્ વ્યાસ આ જ 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' સૂત્રમાં ઉપદેશે છે. આ લીલાનું અનુસંધાન કરનારને પણ મોક્ષનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વ્યાસ 'કૈવલ્ય' પદથી સૂચવે છે. પ્રભુ નિત્ય વિચિત્ર ખેલ રમવાને જીવને સુખ વા દુઃખ ઇત્યાદિ અનેક સાધનસામગ્રી આપે છેઃ કોઇને રાય બનાવે છે તો કોઇને રંક બનાવે છે, કોઇને મહાપંડિત બનાવે છે, તો કોઇને મહામૂર્ખ બનાવે છે. આ સર્વ પ્રકટ કરવામાં પ્રભુની ઇચ્છા અને લીલા સિવાય અન્ય પ્રયોજન નથી. સુખ વા દુઃખ પણ લીલારૂપ જ છે. માટે જીવે સર્વથા ચિન્તા ત્યજવી, અને પ્રભુની સેવા નિરંતર સપ્રેમ કરીને ફલરૂપ તેને અનુભવી કૃતાર્થ થવું.

આટલું કહેવા છતાં પણ જો જીવની ચિન્તા ન છૂટે તો શ્રીમદાચાર્યજી હજુ એક સરલ ઉપાય ઉપદેશે છેઃ 'श्रीकृष्णः शरणं मम' એ મંત્રનો વારંવાર જપ કરીને અનુસંધાન કરતા રહેવુંઃ પ્રભુ જ મારા રક્ષક છે, અને જેને માથે આવા સમર્થ રક્ષક હોય તેને ચિન્તા શા માટે કરવી જોઇએ? અખિલ બ્રહ્માંડના નાયક પ્રભુ જ્યારે પોતાના રક્ષક તરીકે બિરાજે છે, તો પછી હિતાહિતનો પ્રશ્ન જ નથી. પ્રભુ રક્ષક હોવાથી સર્વથા રક્ષણ કર્યા કરશે જ એનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, ભક્ત પછી નિશ્ચિન્ત થવાને પોતાને બ્રહ્મસંબંધ થવાથી જે દાસધર્મ સ્વીકારાયો છે તે ભગવત્સેવારૂપ સતત કરવાને પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તેમાં જ પ્રભુ તેને ઉત્તમોત્તમ લીલારસ વિરહાવસ્થા અનુભવે છે, માયાવાદીના જેમ 'सोऽहम्' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' ઇત્યાદિ વાક્યો ઉચ્ચારીને મધુસૂદનીય શરણાગતિ નહિ સ્વીકારતાં માત્ર 'श्रीकृष्णः शरणं मम' એ શ્રીમદાચાર્ય પ્રતિ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરેલા મન્ત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક પ્રભુને શરણે જવું એ પ્રમાણે नवरत्नग्रन्थनું તાત્પર્ય છે એમ લાગે છે. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

માઘ શુક્લ પૂર્ણિમાં, ૧૯૮૧, મુંબઇ } મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.

---

૧ કાષ્ઠની પૂતળી કોટિ મટકાં કરે મરકટ માનવી ચાહ્યો ન આવે,
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક છે નાથ તું પુણ્યને પાપ નામ કહાવે.
આં નરસિંહ મહેતાની કડીમાં એતત્સદશ કથન છે. વિશેષ જુઓ પુ. બ. સુ. ૪. ૧૧-૧૨.

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीविट्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।
स्वीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् ।
नवरत्नप्रकाशे यास्तद्वाचस्ता उपास्महे ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सिद्धान्तरहस्ये आत्मनिवेदिनामुत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशोपायस्य भगवतोक्तत्वेपि तत्रोक्तस्य प्रकारस्य भोगसाधकतया अलौकिकभोगानुगुणत्वमेव, न तु सेवाप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वमपीति तदभावे सेवाया आधिदैविकीत्वाभावं तस्मिन् सति तत्प्रवणचेतोरूपमानसीसेवाया असंभवं चालोच्य, कालप्रारब्धस्वभावैरभीक्ष्णं जन्यमानानामुद्वेगादीनां निवृत्त्यर्थं सेवाफलग्रन्थविवरणे च 'सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्य' इति लौकिकभोगनिवृत्तौ तत्स्वरूपविचारस्यैव तन्निवृत्त्युपायत्वेनोक्तत्वात् साधारणप्रतिबन्धनिवृत्तौ च तत्र 'आद्यो बुद्ध्या त्याज्य' इत्यनेन बुद्धिमात्रस्यैवोपायत्वेन कथनादुद्वेगनिवृत्तौ च कस्यापि साधनस्याकथनात्, किञ्चित् साधनं बुद्धिविशेषरूपं वक्तव्यम्। यद्यपि अतत्त्वनिर्धाराविवेकयोः प्रतिबन्धसाधकत्वकथनेन तत्प्रतियोगिनोस्तत्त्वनिर्धारविवेकयोः सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्वं सूचितम्, तथापि तत्त्वनिर्धारस्वरूपस्य संक्षेपतः कुत्राप्यनुक्तत्वाद्विवेकधैर्याश्रये विवेकस्वरूपस्योक्तत्वेपि आश्रयशेषत्वेनोक्ततया सेवाशेषत्वेनानुक्तत्वात् सेवाया आधिदैविकीत्वसम्पत्त्यर्थं प्रतिबन्धकत्रयनाशहेतुं संक्षेपेण वदिष्यन्तो, हेतुनाशे कार्यनाशात् तद्धेतुभूतचिन्तानाशकमुपायमुपदिशन्तीत्यनुसन्दधानाः श्रीमत्प्रभुचरणाः नवरत्नं व्याचिकीर्षन्त., तत्र चिन्ताया अकरणस्य आज्ञप्तत्वात् स्वभावतः प्राप्ताया‌श्चिन्ताया अनिवार्यत्वात् तत्स्वरूपमन्यन्निश्चित्य तन्निवृत्त्युपायमुपदिशन्तो मङ्गलमाचरन्ति "चिन्ते"त्यादि । चिन्ताशब्दः स्मरणाख्ये मनोव्यापारे योगरूढः । चिति स्मृत्यामित्यतो भावेऽङि कृते चिन्तापदसिद्धेः । 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यान'मिति कोशाच्च । सा तु प्रयत्नमन्तरेणापि, सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः तद्वीजबोधकैः तदा तदा सम्भवन्ती न [१]निवारयितुं शक्या । किञ्च, तस्याः सर्वस्या अकरणे 'निवेदनं तु स्मर्तव्य'मित्यग्रिमग्रन्थस्यापि विरोध इति सात्र न निषिध्यत्वेन विवक्षिता, किन्तु शास्त्रेषु प्रस्तूयमाने विचारे 'अथेदं चिन्त्यत' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विचारापरनामा सप्रयत्नः स्मरणविशेषश्चिन्ता, तस्या अपि योऽवस्था-

१. विचारयितुमिति पाठः ।

ननु भगवदीयानां कथं चिन्तोद्भवः ? इत्थम् । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनार्हाः, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्टं किञ्चिदसमर्पितम् । एवं सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, किं निवेदितार्थेन, उत इतरेण वा । तत्र नाद्यः । तदीयार्थस्य तदिच्छां विना ग्रहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्यां तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य ।

विशेषकृतोऽवान्तरविशेषः, 'एवमापन्नस्य मे किं स्या'दित्याकारकः, सोऽत्र चिन्तापदेन परामृश्यते । तस्याः सन्तानः परम्परा, तद्धन्तारो निवारका यत्पदाम्बुजरेणवस्तान् निजाचार्यान् मुहुर्मुहुः यदा यदा तत्सम्भवः तदा तदा तन्निवृत्त्यर्थं प्रकर्षेण कायवाङ्मनसेन नमामीत्यर्थः । तेन तदीयानां प्रथमत इदमेव तन्निवृत्तिसाधनमिति बोधितम् ॥

अतःपरं व्याख्येयग्रन्थे चिन्ताया अकरणस्य निवेदितात्मधर्मत्वेनोक्तत्वाद् ब्रह्मसम्बन्धकरणरूपस्य निवेदनस्य चात्र भगवद्धर्माचरणाधिकारत्वेन विवक्षितत्वात् तेन भगवदीयत्वे सति यथा चिन्तोद्भवस्तं प्रकारं ग्रन्थावतरणाय पृच्छन्ति "नन्वि"त्यादि । सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वदोषानिवृत्तेरसमर्पितवर्जनेन च भाविदोषासंसर्गस्य व्यवहारानुरोधिगौणधर्मोपदेशेन लौकिकालौकिकनिर्वाहप्रकारस्य चोक्तत्वात् तद्रीत्याऽभीक्ष्णं भगवन्तमनुसन्दधानानामैहिकामुष्मिकचिन्ताहेतोर्निरस्तत्वात् केन प्रकारेण चिन्तोद्भवो यन्निवृत्त्यर्थं नवरत्नकरणमित्यर्थः । एवं साभिप्रायप्रश्नमुखेन तादृशां चिन्तोद्भवे आक्षिप्ते तेषां यादृशचिन्तोद्भवस्तं प्रकारं वक्तुं निवेदनस्याधिकाररूपतायास्तत्प्रकारस्य च कुत्रापि प्रकरणग्रन्थेष्वनुक्तत्वात्तत्प्रकारकथनादिना तदावश्यकत्वं च दृढीकर्तुं येषां न लौकिकी चिन्ता, ते भगवदीया इति तेषां स्वरूपबोधनाय प्रथमतः पुरःस्फूर्तिकं चिन्तोद्भवप्रकारं वदिष्यन्तस्तत्र हेतुं विकल्पयन्ति 'इत्थ'मित्यादि । तथा च । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या चिन्ताया असम्भवेपि शरीरादियात्रानिर्वाहप्रकारस्य तत्रानुक्तत्वा दनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति भगवदुक्ते निर्वाहप्रकारे प्राप्तस्योक्तविकल्पात्मकहेतोर्वशाच्चिन्ता सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं ग्रन्थकरणमित्यर्थः । एवं सम्भवहेतुं विकल्प्याद्यं परिहरन्ति 'तत्रे'त्यादि । आद्यनिवेदितेनैव निर्वाहः कार्य इति पक्षो न युज्यते । तत्र हेतु"स्तदीयार्थस्ये"त्यादि । नन्वेकादशेऽनविश आत्मनिवेदिनां धर्मा 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादिनोपदिष्टाः, ते च शरीरस्थितिमन्तरेणानुपपद्यमानास्तद्धेतुमाक्षिपन्तो निवेदितेनैव निर्वाहमाक्षिपन्तीति नेच्छाया ज्ञातुमशक्यत्वमित्यत आहुः "वस्तुत" इत्यादि । "अनुचित" इति । भगवद्वाक्यतात्पर्यज्ञानाभावादनुचितः । "सेवकस्ये"ति हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा चेच्छाज्ञानेपि प्रत्यक्षाज्ञाभावेन स्वतस्तथाकरणे भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वातन्त्र्यस्य सम्भवादनुचित इत्यर्थः । पुन. प्रकारान्तरेणौचित्यमाशङ्क्य परिहरन्ति "न चे"त्यादि । "दोषावहत्वा"दिति । देहादेर्भगवदीयत्वेपि तत्र स्वत्वाभिमानस्यानपेतत्वेन तथात्वा-

। तदीयानां देहादीनां तदीयार्थेन पोषणं न दोषायेति वाच्यम् । स्वतस्त-त्कृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः, अस्व-त्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थं स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् । ...भिमाने तत्सम्भवात् । एवं सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैय-र्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छिद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् ...ते तदनिर्वाह इत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान्

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

दित्यर्थः । द्वितीयं परिहरन्ति "न द्वितीय" इत्यादि । तत्र हेतुः "अस्वधर्मत्वा"दिति । तदुपपादयन्ति "निवेदितस्ये"त्यादि । भगवता ह्यात्मसमर्पणमिदं स्वत्वाभिमानत्या-गार्थमेवाधिकारिविशेषणतयोपदिष्टम् । तत्पूर्वकमेव सेवाकरणस्य महद्भिर्मुख्यभक्त्यु-त्कृष्टकारणत्वात् । अन्यथा अत्रोक्तानां पूर्वमेकादशाध्यायेऽप्युक्तत्वादत्रोक्तेषु विशेषा-भावे उत्कृष्टकारणत्वप्रतिज्ञानं विरुद्धं स्यात् । उत्कृष्टत्वं त्वत्रानन्यथासिद्धत्वमेव । तत्त्वन्यत् । तथा सति पूर्वोक्तेष्वेतत्कारणत्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सत्येतेषु परत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गादिति । अतो यथान्यस्मिन्निवेदितेऽयं नाभिमन्यते, तथा देहादावपि युक्तम् । तद्यन्निवेदितेन देहादिनिर्वाहं चिन्तयेत्, तदा स्वत्वा-द्यभिमानदार्ढ्यापत्त्या 'स्वस्वधर्मो बाध्येतेति स्वधर्मविरोधेन तथात्वादित्यर्थः । एवं हेतुद्वयं परिहृत्य यथाचिन्तोद्भवस्तं प्रकारमाहुः "एवं सती"त्यादि । एवं देहा-दिनिर्वाहप्रकारद्वये बाधिते सति देहादेस्तथात्वेन भजनासंभवान्निवेदनवैयर्थ्यं पुष्टिमर्यादात्मकभक्तिमार्गोच्छेदश्चेति भगवता भक्त्यधिकारवाक्यं भक्तिपरमकारण-वाक्ये किमभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च तदर्थज्ञानासम्भवे तदुक्तकरणस्यापि दुष्करत्वा-त्कथं परमभक्तिलाभ इत्येवं तत्सम्भव इत्यर्थः । एवं चिन्तासम्भवव्युत्पादनमुखेना-त्मनिवेदनस्यावश्यकत्वे आक्षिप्ते प्रमाणपुरःसरं तदावश्यकत्वं साधयन्त उभयतः-पाशं परिहरन्ति "अत्रे"त्यादि । इह 'दारा'निति वाक्यमेकादशे प्रबुद्धेन 'तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद् गुर्वात्मदैवतम् । अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरि'रिति भग-वत्तोषहेतून् धर्मानुपक्रम्य तत्र पठितम् । दारादीनालक्ष्य यत् परमेश्वराय निवेदनं तदुपयोगितया समर्पणं तत् शिक्षेदिति तत्पदसम्बन्धाद्दारादिनिवेदनस्य भगवत्तो-षहेतुत्वं बोधयति । द्वितीयं तु भगवता भक्तिपरमकारणमुपक्रम्य तदधिकारिवि-शेषणबोधनाय पठितमिति तत्र तदावश्यकतां बोधयति । आदिपदेन 'दास्येनात्म-निवेदन'मिति भगवद्वाक्यं स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन चेति वल्याचारबोधकवाक्यं च संगृह्यते । अत एतादृशैर्वाक्यैः स्वसर्वस्वसहितात्मसमर्पणं भक्तिमार्गे आव-श्यकम् । तत्र हेतुर्दृष्टान्तश्च 'साक्षा'दित्यादिना स्फुटीक्रियते । न चैवं धर्मै'रिति-वाक्ये स्वकृतधर्मापेक्षया मनुष्यत्वस्य पूर्ववर्तित्वेन तत्र तेषां हेतुतयाऽनन्वयेप्या-त्मनिवेदिनामिति तद्विशेषणं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वात्तं प्रत्येव तेषां हेतुत्वं तस्य भक्ति प्रतीतिप्रतीतेः स्फुटत्वादात्मनिवेदनस्य धर्मकरणं प्रत्यधिकारत्वमयुक्तमिति

१. स्वस्य धर्म इति पाठः ।

गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यत' इत्यादिवाक्यैस्तदावश्यकम्। साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्ध्यर्थमावश्यकव्यवहारार्थं निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।) अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदनेऽकृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरं च । दाने

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

शङ्क्यम् । साक्षात् क्रियान्वयं विहायैवं कल्पने बीजाभावात् । धर्माणां तत्रोपक्षये आत्मनिवेदनोत्तरं तदकरणप्रसङ्गात् । दास्येनात्मनिवेदनस्य प्रागुक्तत्वेन दास्यापेक्षया न्यूनश्रद्धादिधर्मजन्यात्मनिवेदनस्यात्र परत्वोक्तेर्बीजानुपलम्भाच्च । तस्मादात्मनिवेदनस्याधिकारत्वायैवैवमुक्तिरिति निश्चय इति बोध्यम् । तथा च त्रैवर्णिकत्वेन सत्यामपि स्वरूपयोग्यतायामुपनयनं विना वैदिककर्मणि यथा नाधिकारः, तथा 'देवाऽसुरो वे'ति 'को नु राजन्निन्द्रियवा'निति च वाक्यात् स्वरूपयोग्यत्वेपि निवेदनं विना त्रिविधितभक्तौ नाधिकार इति सिध्यति । एवं निवेदनस्वरूपस्यावगमे भजनसिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति "अन्यथे"त्यादि । यदि भगवद्वाक्यस्थे आत्मनिवेदिपदे दाराद्यात्मा न संगृहीत, तदा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तया तदात्मनिवेदने अकृते तस्या आत्मनिवेदित्वाभावादनधिकारेणाग्रे सेवायां तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिरत उक्तरीत्या तज्ज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । तथा च यथा गायत्र्युपदेशजनित उपनयनसंस्कारः प्रतिपुरुषं भवंस्तस्य तस्य वैदिककर्मोपकारकदेहादिनिर्वाहप्रयोजकभिक्षादिकर्मणां न प्रतिरोधकः, तथोक्तरीत्या निवेदनरूपः संस्कारोपि भजनोपकारकदेहादिनिर्वाहप्रयोजकस्य निवेदितोपयोगस्य न प्रतिरोधक इति नोभयतःपाशारज्जुरित्यर्थः । अत्र दारपदं चेतनयोः पुत्रात्मयोरप्युपलक्षकम् । उत्तरक्षणपदं चावश्यकत्वपरम् । न त्वव्यवहितोत्तरत्वपरम् । अशक्योपदेशत्वापादकत्वात् । अथवा । उत्तरक्षण एव तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति योजना। तेन न कोपि दोषः । एवं चोक्तवाक्यद्वयविचारे दारादिनिवेदनं स्वात्मना सह क्रियमाणं पृथक् धर्मरूपम्, दारादिभिः स्वयं क्रियमाणं त्वधिकाररूपमिति सिध्यतीति । एकेन स्वसर्वस्वनिवेदने तेषां निवेदितत्वेपि तेषां स्वस्वसंस्काराय पृथक् तत्करणं युज्यते। तस्मात्सुष्ठूक्तं "अन्यथा तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्ति"रिति । ननु भवत्वेवमिच्छाज्ञानेनोभयतःपाशनिवृत्तिः, तथाप्याशाऽभावे स्वतस्तथाकरणे यो दोषः स कथं निवर्तेतेत्यत आहुः "अपरं चे"त्यादि । दानं नाम स्वत्वपरित्यागपूर्वकः परस्वत्वोत्पादनानुकूलः, 'तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम', इत्यादिशब्दाभिव्यङ्ग्यो मनोव्यापारः । तस्मिन् कृते सति "हि" निश्चयेन न स्वविनियोगः । दत्तापहारदोषोत्पादकत्वात् । निवेदनं तु मदीयत्वानुसन्धानपूर्वकः स्वत्वाभिमानत्यागानुकूलः 'तुभ्यं समर्पयामि, निवेद-

१. ( ) नास्ति बहुपुस्तकेषु ।

हि न स्वविनियोगो, न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजनं न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् । निवेदितानामर्थानां भगवदुपभोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैः । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्नः कार्यो नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे वाहिर्मुख्यसम्भवः सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

यामी'त्यादिशब्दाभिव्यङ्ग्यस्तद्विलक्षणो मनोव्यापारः । तस्मिन्कृते तु न स्वविनियोगो दोषाय । दत्तापहारदोषानुत्पादकत्वात् । तत्र गमकमाहुः "अन्यथे"त्यादि । यदि स्वत्वत्यागपरस्वत्वापत्त्यानुकूल्ययोर्दाने निवेदने च तुल्यतायामपि कश्चिद्विशेषो न स्यात्, तदा पुराणेष्वनिवेदितस्य निषिद्धत्वान्निवेदितान्नादेर्भोजनं नोक्तं स्यात् । तदुच्यते । तथा हि । हरिवल्लभसुधोदये स्कान्दे 'नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् । षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन तत्फलं भुञ्जतः कला'विति । गारुडे च 'पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्धरेः । शेषाश्च मस्तके धार्या इति वेदानुशासन'मिति । ब्रह्माण्डे च 'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् । अनिवेद्य तु भुञ्जानः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः । तस्मात्सर्वं निवेद्यैव विष्णोर्भुञ्जीत सर्वदे'ति । पद्मपुराणेपि गौतमः 'अम्बरीष गृहे पक्वं सदाभीष्टं यदात्मनः । अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी । अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा विष्णूपभोग्यं तु सदा सेव्यं हि वैष्णवै'रिति । श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे 'दितिपुंसवनव्रते समाप्त्यध्याये 'उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामाप्तये तथे'ति । तेन सिद्धमाहुः 'निवेदिताना'मित्यादि "शोधकत्वाच्चे"त्यन्तम् । तथा चैवं भगवद्दत्तप्रसादत्वेन तन्निवेदितग्रहणस्य दासधर्मत्वे सिद्धे आज्ञात्वमप्यर्थादेव सिद्धमिति न भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वात्तत्वस्यापत्तिरित्यर्थः । नचोक्तवाक्येषु 'त्वयोपभुक्त'ति वाक्ये च अर्चलनानामेव प्रसादत्वेनोपयोगस्योक्तत्वाद्दारादीनां विनियोगे दोषः स्यादेवेति शङ्क्यम् । पाकादिसेवायां विनियोगस्य तेषामपि सिद्धत्वेनादोषादिति । एवं चैतावता ग्रन्थेन सिद्धान्तरहस्योक्तमेव सर्वं निर्धारितं ज्ञेयम् । तेनात्र

* (किंच । तत्करणे वाहिर्मुख्यसम्भव इत्यारभ्योक्तचिन्ताभावायेदमत्र विचार्यते । सेवार्थं यत्नकरणे वाहिर्मुख्यं सेवाप्रतिबन्धश्च न सम्भवति । तस्य सेवाङ्गत्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । नच 'त्रैवर्गिकायासे'ति वाक्यात्तत्र भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । अतः स्वकीयानां त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निर्धार्यते । अन्यथा यत्नमात्रस्य निषेधे भजनमार्ग एवोच्छिद्येत । नन्वारम-

१. सिद्धान्तर्गतं टिप्पण पाश्चात्य प्रभूणामिति प्रतिभाति । २. दितिपयोव्रते त पाठः ।

स्यात् । अकरणे निषेधाभावेन भवति च दुःखम् । एवंभूतान् स्वानुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकेतदभावेपि भगवदर्थापि सा न कार्या । एतदाहुः कापीतिशब्देन ।

न तदुक्तविचाराच्चिन्तासम्भवः, किन्तु प्रकारान्तरेणेति बोधितम् । अतः परं तत्संभवप्रकारं वदन्तो ग्रन्थमवतारयन्ति 'किन्त्व"त्यादि । व्याकुर्वन्ति "लौकिके"त्यादि । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या तन्निष्कर्षजनकपूर्वोक्तविचाररीत्या च लौकिक्याश्चिन्ताया अभावेपि पूर्वोक्तरीत्या भगवदर्थापि सा न कार्या । तत्र हेत्वपेक्षायां "निवेदितात्म"-पदेन "भगवानपी"त्युत्तरार्धेन च सूचितं हेतुद्वयं व्याख्यानमुखेन स्फुटीकुर्वन्ति "अङ्गीकारेणैवे"त्यादि. "आवश्यक" इति । ग्रहणानन्तरं त्यागे कन्यात्यागवदावश्यकः । एतेन निवेदितात्म-पदसूचितो हेतुर्विवृतः । द्वितीयं विवृण्वन्ति 'भगवतोपि तथा नियम" इति । अङ्गीकृतपालननियमः । योगक्षेमवहनवाक्येनैव तथा सिद्धत्वादित्यर्थः । [[2]"यदि तूत्तरार्धस्याग्रे व्याख्यातत्वादेतस्य पूर्वशेषत्वमङ्गीक्रियते, तदास्यार्थिकत्वं ज्ञेयम् । वस्तुतस्तूत्तरार्धे व्याख्यानेपि महापुरुषेण निवेदितेनं पूर्वार्धोक्ते हेतोरप्युक्तत्वात्पूर्वार्धेप्युत्तरार्धोर्थाङ्गीकारो न दुष्ट इति ज्ञेयम् ।] तत्रापि विशेषं वदन्तीत्याहुः कदाचिदित्यादि । "कदापीति"पदेनेति । कदाशब्दापिशब्दाभ्यां युक्तमिति पदं तेनेत्यर्थः । प्रकारद्वयान्यतरेण विलम्बेपि चिन्ताया अकरणे एतावेव हेतू इति ज्ञापनायान्ते "इति"पदोक्तिः । तथा 'चात्रेतिपदयुतात्पाठादुपगीतिश्छन्दः । 'आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते' इति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणादुदाहरणाच्च । यदा "त्विति"शब्दरहितः पाठः, तदा त्वियं वृत्तिगन्धिचूर्णिकेति न किमपि छन्दः । ([3]"वृत्तिगन्धिचूर्णिकालक्षण तु छन्दोमञ्जर्यामुक्तम् । 'अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णिकोत्कलिकाप्रायवृत्तिगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् वृत्तिगन्धि पुनः स्मृतम् ॥) तदा हेतुरर्थोक्त एव ॥

निवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तज्जनितचिन्ताऽभावात् कथं चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । भजनमार्गे हि भगवदङ्गीकारस्त्रिविधः । पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि वै त्रैविध्यम् । तत्र पुष्टिपुष्टावङ्गीकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । परं मर्यादापुष्टौ प्रवाहपुष्टौ चाङ्गीकृतस्य तत्करणं मर्यादाप्रवाहांशः, तद्विघातः पुष्ट्यंशः । तथा चात्मनिवेदिना मर्यादाप्रवाहसंवलितानां यथेतरयत्ने कृते बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धतद्विघातादिकं भवति, तथा सेवार्थेकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता । अतस्तदभावाय तान् प्रति **चिन्ता कापि न कार्ये**त्युक्तम् । अतः सेवार्थं यत्नः कर्तव्य एवेति नानुपपत्तिः काचित् ॥)

१. लौकिकीति पाठः । २. [ ] चिह्नान्तर्गतं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । ३. ( ) टिप्पणं नास्ति बहुषु पुस्तकेषु ।

अङ्गीकारेणैव सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः। भगवतोपि तथानियमः। कदाचित् परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः कदापीतिपदेन। ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्, तत्राहुः भगवानपीति। यतः पुष्टिस्थोऽतो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थः॥ १॥

एवं चेत्, स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्यं स्यादत आहुः निवेदनमिति।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति॥ २॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम्।

ननु सत्यं भगवान् स्वाज्ञाकारित्वं जीवेऽवलोक्यापेक्षितपूरणेन योगक्षेमं भगवदर्थं लौकिकार्थं च निर्वाहयिष्यति, तथापि प्रथमं जघन्याधिकारे भगवांस्तथा निर्वाहयेन्नवेति चिन्ता स्यादेवेत्याशङ्कां समादधते इत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति "ननु लोकव"दित्यादि। "स्वस्यापी"त्यनेन भगवान् परामृश्यते। "गति"मिति। रीतिम्। तथा च यथा लौकिकाः प्रभवः सेवकस्य कुटुम्बाद्यासक्तिं दृष्ट्वा तत्कार्ये उदासते, तथा भगवानप्युदासीत, तदा किं कुर्यादित्यर्थः। व्याकुर्वन्ति "यत" इत्यादि। यतोऽयं जीवः पुष्टिस्थः भक्तिमार्गीयत्वाद्भक्तिकारणीभूतानुग्रहविषयोऽत एतस्मिन् मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि महापुरुषेणैतत्सम्बन्धिनः सर्वेपि निवेदिता इति तेष्वासक्तावप्लौकिको भगवान् यथा नारदवाक्यसत्यत्वाय नलकूबरमणिग्रीवावनुजग्राहेति स्पष्टत्वात्, 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति गर्भस्तुतिवाक्ये भक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यानुगृहीतेषु भगवदनुग्रहस्य सिद्धत्वाच्च, स्वाभीष्टमार्गप्रवर्तकाचार्यनिवेदितेषु स्वकीयत्वेनाङ्गीकाराद्उपेक्षां न करिष्यतीति भगवत्स्वभावं निश्चित्य, 'संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभि'रितिन्यायेन क्लेशे स्वप्रारब्धस्य हेतुतां चानुसन्धाय चिन्ता न कार्या, तथा तनुजायां शरीरसहायलौकर्यमात्रेपि न कार्येति बोध्यम्। अत्र दिङ्मात्रस्य प्रदर्शनादिति। "लौकिकीं चे"ति मूले चकारोऽवधारणार्थः क्रिययान्वेति। समुच्चयार्थत्वे त्वनुक्तां वैदिकीं तथात्र भक्तिमार्गीये क्वाप्यश्रवणादस्मरणाद् योगक्षेमप्रवहणवाक्याच्च। इदं च 'सर्वाद्यानुमति'सूत्रे स्थितम्॥१॥

अतःपरमत्र दोषोपस्थितिमाशङ्क्य परिहरन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "एवं चे"दित्यादि। कुटुम्बाद्यासक्तावपि भगवानुपेक्षां न कुर्याच्चेत्, तदा नैवेद्यादिसम्पादनार्थं[1] यत्न एव कर्तव्यः, किमर्थं क्लेशः सोढव्य इत्यादिविचारेण स्वच्छन्दव्यवहारापत्त्या नानाविधं बाहिर्मुख्यं स्यात्। अत एतादृशे संकटे उपायमाहुरित्यर्थः। व्याकुर्वन्ति "सर्वदे"त्यादि। आत्मनिवेदनं हि सेवाधिकारार्थं संस्काररूपतया भगवतो-

१. भोजनार्थमिति पाठः।

सर्वदा सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यतीति भावः । अशक्त्या सेवाद्यसम्भवेऽपीदं कार्यमेवेति ज्ञापनाय तुशब्दः । चकारपक्षे समुच्चयः । सर्वथेत्यस्यावश्यकत्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तैः सह तथा । एतेन सङ्गदोषो निवारितः । अतादृशेष्वेतद्दोपनं सूच्यते । सर्वदेति-पाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते । अन्यथा तदैवासुरभावेशः स्यादिति भावः । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा सिद्ध्यर्थं प्रभुः प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहुः सर्वेश्वर इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपरः । यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र निमन्त्रिता एव सर्वपदेनोच्यते, न त्वन्येपि । सर्वात्मपदेप्येवं ज्ञेयम् । तेन सेवकाः सर्वे यथा यथा प्रपन्नाः, तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गीकृतस्वामित्व आत्मीयत्वमेव तेषु मनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञाप्यते । अथवा । कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति

ऽभिप्रेतमिति पूर्वमुपपादितम् । तथा च तदुत्तरं सर्वदा सेवाया एव करणात्सर्वांशे स्वस्य सपरिकरस्य सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धाने बाहिर्मुख्यं न भविष्यतीति भाव इत्यर्थः । नन्वत्र "तु"शब्देन निवेदनस्मरणस्यैव तथात्वं बोध्यत इति कथं तथा व्याख्यायते इत्याकाङ्क्षायां तुशब्दतात्पर्यमाहुः "अशक्तये"त्यादि । तथा च अनुकल्पत्वबोधनाय तुशब्द इति न पूर्वव्याख्याने दोष इत्यर्थः । एतदेव दृढीकर्तुं पाठान्तरं विवृण्वन्ति "चकारे"त्यादि । "सर्वथे"ति पदं व्याकुर्वन्ति "सर्वथे"त्यादि । "अस्ये"ति । निवेदनस्य । ननु मुख्याशक्तावनुकल्पत्वादेवावश्यकत्वप्राप्तेर्नेदं व्याख्यानं युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः "अथवे"त्यादि "सूच्यत" इत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे "सर्वथातादृशै"रित्येकं पदम् । पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति "सर्वदे"त्यादि । 'तत्रे'ति । निवेदनस्मरणे । एवं व्याख्यानद्वयेन सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धानमुत्तमभगवदीयसङ्गेन दुःसङ्गवर्जनं दुष्टेष्वेतद्गोपनं चेति त्रयमुक्तम् । तथा च सर्वदैतत्करणे पूर्वोक्तदोषस्य न संसर्ग इत्यर्थः । अतःपरं प्रारब्धेनातिक्लेशप्राप्तौ पूर्वोक्तत्रयस्यान्यतरस्य वाऽसम्भवे प्रभोश्च सानुभावतायां क्लेशनिवृत्त्यर्थं तत्प्रार्थनं कार्यं नवेति चिन्तायामुपायान्तरं वदन्तीत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति "कदाचि"दित्यादि । अर्थस्त्वतिरोहितः । "प्रश्ने" इति सप्तमी । व्याकुर्वन्ति "अत्र सर्व"त्यादि । अस्मिन् पक्षे सर्वपदस्य वृत्तिसंकोच इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः "अथवा काले"त्यादि । 'निजेच्छात' इति व्याकुर्वन्ति 'प्रार्थित' इत्यादि । अस्मिन् पक्षे भगवतः कृपालुत्वं तिर इव भवतीत्यतः पक्षान्तरमाहुः 'अथवा निजा" इत्यादि । नन्वेवं सति पूर्वं कुतोऽन्यथा व्याख्यातमित्यत आहुः "पर"मित्यादि । 'अविकृतत्व'मिति । विकृतत्वं प्राकृतगुणक्षोभकृतलौकिकविषयत्वम्, तद्विलक्षणत्वमविकृतत्वम् । तथा च जघन्याधिकारिणामिच्छाया विकृतत्वात्तदर्थं तथा पूर्वं व्याख्यातम् ।

---

१. ०शेन सर्वांशैः इति पाठ । २. सर्वात्मनेति पाठः । ३. सर्वदा इति पाठ. । ४. आत्मत्वमिति पाठः

ज्ञापनाय सर्वपदं कालादिपरम्। प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करिष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय निजेच्छेत्युक्तम्। अथवा। निजाः स्वीयत्वेनाङ्गीकृताः सेवकास्तेषां प्रचुरेच्छातः स्वयमेवापेक्षितं करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थः। परन्त्विच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञापनायाव्ययप्रयोगः ॥२॥

ननु भगवते समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहुः सर्वेषामिति।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः।
अतोन्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोपि चेत्॥ ३॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तैः सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषां सर्वेषामेव प्रभुसम्बन्धो, न तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति तत्रोपयोगे स्वस्य का

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम्।

उत्तमाधिकारिणां त्विच्छाया अविकृतत्वादिदानीमिदं व्याख्यातम्। अतो व्याख्यानद्वयमप्युचितमेव। अत्रायमर्थः। प्रार्थना हि प्रभोरसर्वज्ञत्वे उदासीनत्वे वाऽन्यत्वे वा उपयुज्यते। अत्र च स्वकीयसर्वेश्वरत्वात्कालादिसर्वनियामकत्वाच्च नासर्वज्ञत्वम्। नियमनस्य ज्ञानकार्यत्वात्। तत्तदात्मत्वाच्च नोदासीनत्वम्। स्वात्मत्वाच्चान्यत्वम्। एवं सत्यपि यत् स्वीयक्लेशोपेक्षणम्, तत्किञ्चि'दासक्तो भगवानेवे'ति न्यायेन स्वस्य भक्तस्य वा कार्यायैव। तत्र भगवत्कार्यार्थत्वे स्वस्यान्यप्रार्थनमपराधावहम्। भक्तकार्यार्थत्वे स्वस्यैवानिष्टोत्पादकम्। अत एतदुभयं विचार्य प्रार्थना न कार्या, किन्तु स्वस्वाधिकारानुसारेण विवेकधैर्ये एव रक्षणीये इत्यर्थः। अत एव विवेकधैर्याश्रयेऽपि 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशया'दित्युक्तम् ॥ २ ॥

ननु पूर्वोक्ते विचार्यमाणे लौकिकालौकिकी सेवोपकरणविषयिणी चिन्ता न भविष्यति, तथापि वक्ष्यमाणरीत्या सेवाऽकरणविषयिणी धर्महानिचिन्ता तु भविष्यत्येवेति तन्निवृत्त्यर्थमग्रिमं वदन्तीत्याशयेन तृतीयं श्लोकमवतारयन्ति "ननु भगवत" इत्यादि। "स्वधर्महानिचिन्ता बाधत" इति। स्वयं हि समर्पणक्रियायां कर्तृत्वेन प्रविष्ट इति समर्प्यान्तरापेक्षया मुख्यश्चेतनश्चेति अचेतनस्य स्वाधिष्ठितस्य देहादेः सदा भगवत्येव विनियोगः कर्तव्यः, तत्र च शरीरादिकं मुख्यम्। तेन सेवां चेन्न सर्वदा कुर्यात्, तदा तस्य स्वधर्मो हीयेतेति सा तथेत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति "स्वात्मने"त्यादि। "तत्रोपयोग" इति। स्त्रीपुत्रादिषु स्वदेहेन्द्रियविनियोगे। शेषोऽर्थस्तु स्पष्टः। तथा च यद्यपि समर्पणक्रियोत्पत्तिदशायां स्वस्य प्राधान्यम्, तथापि तदुत्तरदशायां स्वस्याप्यन्यतुल्यत्वात् यथा अचेतनानां वस्त्रादीनां भगवत्युपयोक्ष्यमाणानां परस्परं विनियोगे चिन्ताया अयोगः, तथा चेतनाधिष्ठातानां स्व[1]शरीरादीनामप्यचेतनानां परस्परं विनियोगे चिन्ताया अयोगः। भगवत्युपयोक्ष्यमाणत्व-

१. शरीराणामिति पाठः।

चिन्ता, न कापीत्यर्थः । इयं निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादेत्याहुः स्थितिरिति । कस्यचिद्विशेषतोऽङ्गीकारश्चेत्, सा पुष्टिरितिभावः । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । स्वस्येतिपदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि सः अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः अज्ञानादिति ।

स्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । तत्र स्वत्वाभिमानं न्यग्भाव्य भगवदीयत्वेऽनुसंहिते स्वधर्महान्यभावात् का चिन्ता, न कापीत्यर्थः । ननु निवेदनेन सर्वेषां भगवदीयत्वरूपे सम्बन्धे तुल्येपि कस्यचिद्विशेषतः सेवायां विनियोगो दृश्यते, कस्यचित् स्वल्पः, कस्यचिन्न, तत्र हेत्वज्ञाने तु चिन्ता स्यादेवेति तस्याः कथं निवृत्तिरित्यतस्तन्निवृत्तिप्रकारं स्थितिपदेन वदन्तीत्याहुः "इय"मित्यादि । तथा च तत्र पुष्टिं कारणत्वेनावधार्य चिन्ता न कार्या, किन्तु 'गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेने'ति न्यायेन सन्तोषो विधेय इति सुखेन तन्निवृत्तिः । एकत्र विशेषदर्शनेऽप्यन्यत्र निवेदनकृतभगवत्सम्बन्धस्यानपायान्न कापि चिन्तेत्यर्थः । एवञ्चात्र वाक्यद्वयं प्रतिभाति, सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकं [2]न गुणप्रधानभावेन, अतस्तेषामन्यविनियोगे स्वस्य का चिन्तेत्येकम्; "इति" उक्तरूपा, "स्थितिः" निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादा, इतो विलक्षणा तु पुष्टिः, अतः कस्य[3]चिद्विशेषाङ्गीकारेऽपि चिन्ता केत्यपरम् । अत्राग्रिमवाक्ये "स्वस्ये"ति चेतनपरामर्शकपददर्शनात् पूर्ववाक्येपि "सर्वेषा"मितिपदेन शरीराधिष्ठातॄणामेव परामर्शोऽयुक्तः, न तु चेतनाचेतनानां यावतामिति पूर्वव्याख्यानमयुक्तम् । किञ्च, भगवति समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगे स्वधर्महानिस्तदा स्यात्, यदि तेषां समर्पितत्वं न स्यात्, समर्पितेषु विनियोगे तु 'निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्या'दितिवाक्ये निवेदिनां समर्पणस्य कथनेन तस्य च समर्पणस्य निवेदिनां परस्परविनियोग एव सम्भवेन भक्तिमार्गमर्यादाबोधकादुक्तवाक्यादेव चिन्तोदयस्यासम्भव इति व्याख्या पक्षान्तरेण व्याकुर्वन्ति "अथवा पुत्रे"त्यादि । तथा च सेवा[4]सम्बन्धिनां चेतनानां निवेदितव्यतिरिक्तसंसर्गविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्यर्थमयमुपदेशः । "पुत्रादीना"मित्यादिपदेनाचेतनानामपि संग्रहः । उत्तरपूर्ववाक्ययोरेकजातीयमेव ग्राह्यमित्यत्र नियामकत्वस्याभावात् । पूर्वव्याख्यानोक्ता चिन्ता तु पुष्टिमात्रविचारात् । साम्प्रतिका तु मार्गमर्यादात इति न कोपि दोष इत्यर्थः । "स्वस्ये"त्यन्तस्य पदराशेः पूर्ववाक्य एव सम्बन्धे शिष्टं "सोपि चे"दिति पदत्रयमलग्नकं तिष्ठतीति, तत्सम्बन्धायाहुः "किञ्चे"त्यादि ॥३॥

संबन्धं बोधयित्वा अर्थं वदन्तोऽग्रिममवतारयन्ति "यथे"त्यादि । "स्वस्ये"ति ।

---

१. निवेदिनोऽङ्गीकारेतिपाठः । २. नेति नास्ति । ३. विशेषतोऽङ्गीकारे इति पाठः । ४. सम्बन्धित्वेन करणेति पाठः । ५. न कोपि दोष इत्यन्तमधिके क्वचित् ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्णसात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवलं प्रभ्वधीनीकृतप्राणानां चिन्ताविषयाभावादेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्तः । पदसम्बन्धस्तु अज्ञानादथवा ज्ञानाद्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा नेतिशेषः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

अनुभावज्ञानेन स्वस्मिन् विशेषाङ्गीकारं निश्चितवतो वा सेवाकर्तृत्वेन प्रधानस्य वा । "इत्याहु"रिति । इतिपदं कैमुतिकबोधकेनाग्रिमवाक्येनाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति "हीने"त्यादि । "हीनमध्यमाधिकारिभि"रिति । भगवतः सर्वरूपत्वेन मार्गप्रवर्तकोपदेशकगुर्वादिरूपतया निरवधिसच्चिदानन्दस्वरूपत्वेन परमफलतया निरुपधिभक्त्येकप्राप्यतयाश्चाज्ञानाद्धीनाधिकारिभिः । तादृशज्ञानवत्त्वेपि कृष्णसात्कृतप्राणत्वाभावेन मध्यमाधिकारिभिरित्यर्थः । शेषं व्याख्यानं तु स्पष्टार्थम् । तथा च स्वस्मिन् विशेषानुग्रहं निश्चितवतोपि यत्रान्यविनियोगसंभवः, तत्र भगवदिच्छैव किञ्चित्कार्यार्थं तादृशी तेनावधार्या, न तु चिन्ता कार्या, तन्मूलभूतस्य स्वापराधस्याभावादिति । तदेतदुक्तं "केवल"मित्यादिना "केति शब्द उक्त" इत्यन्तेन । कैमुतिकन्यायस्य स्पष्टीकरणार्थं पदसम्बन्धमाहुः "पदे"त्यादि "सा केत्युक्त"मित्यन्तम् । अत्रेदमुक्तं भवति । एकादशस्कन्धे साधुलक्षणकथनसमाप्तौ 'ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः' इति भगवद्वाक्ये हीनमध्यमयोरप्यनन्यभावेन भजने भक्ततमत्वोत्कर्षः कथितः । भगवदुद्धवसंवादसमाप्तौ च 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसितः सम्यङ् निर्गुणत्वादनाशिषः । यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्फलाय चेत् । तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तमे'ति श्लोकद्वयं भगवतोक्तम् । तच्च श्रीधरीये, 'अङ्ग हे उद्धव, अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे सति, अण्वपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितः, न तु मन्वादिमुखेन कथञ्चित् । ननु त्वद्धर्मस्य एवं सामर्थ्यम्, तस्मादन्यत्र कथम्, तत्राह यो य इति । अयमर्थः । किं वक्तव्यं मद्धर्मस्य न ध्वंस इति, यतो लौकिकोपि यो यो निरर्थो व्यर्थ आयासः, सोपि मयि परे परमेश्वरे निष्फलाय कल्प्यते चेत्, निष्कामतया अर्पितश्चेत्, तर्हि स धर्म एव स्यात्, कर्मकरणायासो न निरर्थः स्यात् । निरर्थायासे दृष्टान्तः यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायनक्रन्दनादिस्तद्वत्' एवं व्याख्यातम् । तथा च निष्कामभगवद्धर्मस्य वैगुण्यादिभिरीषदपि नाशो नास्तीति भगवता कथनात् प्रकृते चात्मनिवेदनस्य अधिकारतया तथात्वात् हीनाद्यधिकारेपि साधनतः फलतश्च नाशाभावाच्चिन्ताया अभावो यत्र, तत्र, मुख्याधिकारे किं वक्तव्यमिति भगवद्वाक्यादेव सिद्धम् । तथा भगवदर्थो लौकिकोप्यायासो

कृष्णसात्कृतप्राणैर्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा केत्युक्तम् ॥ ४ ॥

ननु सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गीकारेणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत्र आहुः तथेति।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

पुरुषोत्तमोङ्गीकृतवान्नवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदनेवदित्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलायां स्वतोन्यभजनं क्रियमाणा भक्तास्तन्निवार्य स्वयमात्मसात्कृता इति तादृशे स्वयं सर्वात्मना निवेदने कृते सा शङ्का नोचितेति ज्ञापनाय पुरुषोत्तमपदम् । तत्रापि स्वरूपानन्ददानेनानिशं पोष्यमाणानां भक्तानां तदितरत्रोपयोगासम्भवेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय श्रीपदम् । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति भावः । कदाचिल्लोकभयाद्युपस्थितौ

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

नापार्थं इति च । अतः पूर्वोक्तं सर्वं युक्तमेवेति तेषामुक्तचिन्ताजन्या विलापात्मिका परिदेवना का, न कापीत्यर्थादेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं निवेदितविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्युपायमुक्त्वा इदानीं निवेदनविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्युपायं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "ननु सख्ये"त्यादि । प्रेमभक्तौ हि विहितश्रवणादिनवकं प्रत्येकं क्वचित् समुदितं च साधनम्, तेष्वाद्यं त्रयं सेव्यनिरपेक्षजीवमात्रसाध्यम् । पादसेवनमपि 'पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे' इति नवमस्कन्धवाक्योक्तरीत्या पद्भ्यां सेवनमिति पक्षे पूर्ववदेव । पादयोः सेवनमितिपक्षे तु सेव्यसापेक्षम् । तथैवार्चनादित्रयमपि । तथा सत्येतच्चतुष्टयं त्रयं वा सेव्ये तु चैतन्याप्राकट्येपि सिध्यति । सख्यात्मनिवेदने तु भजनीये चैतन्यप्राकट्यमपेक्षेते । यदि हि भजनीयो भक्ते सख्यं तत्कृतमात्मनिवेदनं च चैतन्यप्राकट्येनाङ्गीकुर्यात्, तदा भगवदङ्गीकारेण सम्पद्येते । तत्प्राकट्यं तु प्रेमभक्त्यधीनम् । साम्प्रतं तु तत्साधनदशा । तथा चेदानीं तत्प्राकट्याभावात् स्वयमित्यादिनोक्ता चिन्ता भवत्येव हीनमध्यमयोरित्यतस्तन्निवृत्त्युपायमाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति "पुरुषोत्तम" इत्यादि । "उक्तनिवेदनव"[1]दिति । मूलस्थस्य "तथा"पदस्यार्थः । अत्र च सप्तम्यर्थे वतिः । तथा च यथा भगवद्धर्मोपक्रमरूपे निवेदनेऽन्यविनियोगादिना वैगुण्यतोपि भगवद्धर्मनाशाभावाच्चिन्ता त्यज्यते, तथा अङ्गीकारसन्देहरूपा निवेदनविषयिण्यपि सा त्याज्येत्यर्थः । अत्र हेत्वपेक्षायां "श्रीपुरुषोत्तम"पदेन तं वदन्तीत्याशयेन तत्पदं विवृण्वन्ति, "पुरुषोत्तमेने"त्यादि "श्रीपद"मित्यन्तम् । तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति "तथा च"त्यादि । सरसभक्तयुक्तो भगवान् हीन्द्रयागभङ्गगोवर्धनोद्धरणादिलीलाभिस्तथाकुर्वन् स्वीयान् पुष्णातीति इन्द्रयागभङ्गादिबोधका-

१ उक्तनिवेदकवदिति पाठः ।

तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेपि तथेत्याहुः विनियोगेपिति। प्रमादात्तथासम्भवेपि प्रभुर्न त्यक्ष्यति। यतस्तत्स्वभाववशात्तथाभूतमप्युद्धर्तुं तत्साधनानपेक्षः ॥५॥

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

कदाचित् प्रवाहवशाल्लौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा स्थितौ तत्र विघ्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः। तत्र हेतुः पुष्टिति। तद्वि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम्।

च्छन्दादेव भगवतस्तथास्वभावमवगत्य सा त्याज्या, स्वस्यानन्यभावेन भजनस्य निर्वाहे कार्यलिङ्गकानुमानादेवाङ्गीकारं निश्चित्य सा त्याज्या भक्तानां दयालुत्वादित्यर्थः। न च निवेदनगद्ये भगवतः केवलस्यैव सम्प्रदानत्वमुक्तमिति कथमत्र "श्रीपुरुषोत्तम"पदेन भक्तयुक्ते निवेदनमुच्यत इति शङ्क्यम्। एकादश एव 'रामेण सार्धं'मित्यादिना या तासां भक्तिः प्रशंसिता, तत्परमकारणत्वेनोनविंशे आत्मनिवेदिधर्मा उक्ताः, तत्रात्मनिवेदनप्रकारो न स्फुट इति तत्रत्यं सर्वं संगृह्य कल्पसूत्रवत् गद्ये प्रभुणोक्तः, अत कृष्णपदेन तत्र ताभिः सहित एव परामृश्यते। तेन भक्तयुक्तस्यैव सम्प्रदानत्वम्। किञ्च, सदानन्दो हि भगवान् रसात्मक एव, 'रसो वै सः' इति श्रुत्या सिद्धो, रसश्चालम्बनसापेक्ष एवेत्यतोपि तथेति न विरोधगन्धोपि। ननु सत्यमेवम्, तथापि स्वस्य कदाचित् कथञ्चिदन्यविनियोगे जाते तस्माद्विरुद्धकार्यादङ्गीकारे सन्देहो भवत्येवेति तद्रूपा सा कथं त्यक्तुं शक्येत्याकाङ्क्षायां तत्रोपायं वदन्तीत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति "कदाचि"दित्यादि। "न तथे"ति[1]। न कार्या। व्याकुर्वन्ति "प्रमादा"दित्यादि। "तत्स्वभाववशात्तथाभूत"मिति। जीवस्वभाववशात् कदाचित् [2]बहिर्मुखम्। तथा च तादृशस्य कदाचिदन्यभजनाभावेनैवं बाहिर्मुख्ये तस्य जुगुप्सा तूत्प[3]द्यत एवेति तेन कार्येण सप्रतिबन्धकमङ्गीकारमनुमाय 'हराम्यघं यत्स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्। वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृत' इति भारते भगवद्वचनात्, भगवतः स्वीयाघनिवर्तकत्वमनुसन्धाय अपराधिनां चकीवकादीनामप्यनुग्राहकत्वेन जीवकृतसाधनानपेक्षत्वं चानुसन्धाय सा त्याज्येत्यर्थः। एतेनैतादृशदीनभावोत्पत्तिरङ्गीकारलक्षणमित्युक्तम् ॥५॥

एतद्दार्ढ्यार्थमन्यदपि वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "अङ्गीकार" इत्यादि। व्याकुर्वन्ति 'कदाचि'दित्यादि। अत्र च 'त्रैवर्गिकायासे'ति पूर्वोक्तं षष्ठस्कन्धवाक्यमेव बीजत्वेन ज्ञेयम्, पुष्टिप्रकरणस्थत्वात्। तथा च यथा वृत्रस्य तादृशसङ्ग्रोपस्थितावपि भगवत्प्रसादानुमितिरेव जाता, तथास्यापि लौकिकवैदिकास्वा-

१. न तथेति पाठः। २. बाहिर्मुख्यम् ३. उत्पद्यत इति।

नापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भावः । पुष्टिमार्गाङ्गीकारे मर्यादां न सहत इति ज्ञेयम् । एवं सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृतं पश्यत ॥६॥

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥७॥

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधनं यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एवं वर्तमानानां कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहुः बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनाबाधनमित्यर्थः । एवं सति गुर्वाज्ञाया अबाधने बाधने वा सेवैव मुख्या

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

स्थ्योपस्थितौ यद्भगवत्प्रसादानुसन्धानम्, तदप्यङ्गीकारलक्षणम् । एतादृशबोधवन्तं प्रत्युपदिशन्ति "साक्षिण" इत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति "साक्षिवत् तत्कृतं पश्यते"ति । तथा च 'ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे । यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्मम' इति सप्तमस्कन्धस्थभगवदीयगृहस्थप्रकरणस्थवाक्यात् पूर्वोक्तरीत्या एतदाचार्यवाक्येन लौकिके वैदिके साक्षिवत् भगवत्कृतित्वदर्शनं यत्तदपि तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वत्रास्वास्थ्येपि साक्षिवत्कृतिदर्शनोपदेशेन त्रिदुःखसहनरूपं धैर्यमेव साधनत्वेनोक्तं भवति, ततश्च तावन्मात्रस्य कर्तव्यत्वे सेवायाः सम्यगसम्भवान्निवेदनवैयर्थ्यं तु स्यादेवेति प्रकारान्तरेण धर्महानिचिन्ताप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमुपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "एवं सती"त्यादि । व्याकुर्वन्ति "गुर्वाज्ञाया" इत्यादि । "तथा कार्य"मिति । बाधनं कार्यम् । तथा च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरा'विति श्वेताश्वतरश्रुते'र्नैवोऽपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः । योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'त्येकादशवाक्यादिभ्यश्च गुरुरेव मुख्य इति । गुर्वाज्ञाबाधनाभावपूर्वकं सेवाकृतिरात्मनिवेदिधर्मः स यादृशेन साक्षिवत् तत्कृतिदर्शनेन न विघटितो भवति, तादृशतया साक्षिवत् स्थातव्यम्, न तु सेवाविरुद्धतया । तेन लौकिके विषये साक्षिवत् स्थेयम्, न तु सेवाविषये इति सिध्यति । तत्रापि हरीच्छा विचार्या, अबाधने बाधने वा साऽस्तीति । सा च भगवदनुभावमनुभवतो बुद्धिगोचरा भवति, अन्यस्य तु फलबलकल्प्या । एवं सति यथाधिकारं तां बुद्ध्वा कार्यम् । ततो न स्वधर्महानिरित्यर्थः । एतदेव निगमयितुमुत्तरार्धमित्याशयेनावतारयन्ति "एवं सती"त्यादि । तथा च यथा राजभोगसमये नेत्रे निमील्य वीजयन्तं वृद्धरामदासं प्रति भगवता श्रीगोवर्धनेश्वरेण साक्षाद्भुञ्जानं मामुन्मील्य पश्येत्याज्ञप्ते, ममाचार्याज्ञा भोगसमये दर्शनविषयिणी नास्तीति नोन्मीलयिष्यामीति तैः प्रत्युक्तम्, तदा भगवान्

१. बाधनमिति पाठः । २. अस्येति पाठः ।

यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एवं सति पर्यवसितं सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥७॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः चित्तोद्वेगमिति ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रसन्न आसीत् । सामर्थ्यादिविषयिण्यां विशेषाशायां तु साधारण्याचार्याशा बाध्यते, तदा नाप्रसन्नो भवति । तेन सेवाया एव मुख्यत्वम्, अतस्तदनुसारेणैव स्थेयमित्यर्थः । अत्रापि 'परिनिष्ठा तु पूजाया'मिति निवेदिप्रकरणस्थं भगवद्वाक्यमेव बीजत्वेन ज्ञेयम् । सर्वतो नितरां निरवधितया वा स्थितेरेव परिनिष्ठापदार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु भवत्वेवमल्पदुःखोपस्थितौ साक्षिवत् स्थितिः, महादुःखोपस्थितौ त्वेवं स्थितिरशक्येत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमग्रिमं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "कदाचि"-दित्यादि । मूलव्याख्यानं तु स्पष्टत्वात् न कृतम्, परं तत्रायं भावः । अवश्यंभाविना दुःखस्याप्रतीकार्यत्वात्तत्र चित्तसमाधानमेवोपायः । तच्च नानोपायैर्भवति । यथा सप्तमस्कन्धे यमप्रेतसुयज्ञबन्धुसंवादे 'अहो अमीषां वयसाधिकाना'मित्यादिना यमप्रदर्शितलोकगतिज्ञानेन सुयज्ञबन्धूनां जातम्, यथा च षष्ठस्कन्धे 'यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः । पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवा योनिषु कर्तृष्वि'ति जीववाक्याज्जीवस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन चित्रकेतुप्रभृतीनाम् । यथा च 'पित्रोः स किन्तु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः । किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयत' इति देहस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन पुरूरवसः । एवमन्येपि बोध्याः । ते केपि नात्मनिवेदिनामुपयुज्यन्ते, भगवत्स्मरणोदासीनत्वात्. किन्तु प्रभासीयलीलायां 'नैषां वधोपाय इयानतोन्य' इत्येकादशीयभगवद्विचारानुवादवाक्यात् सा लीला यथा भक्तानां चित्तोद्वेगं विधाय, या कृता लोकमर्यादारक्षणार्थम्, अग्रे तेषां नित्यसुखदानार्थं च, तथा चित्तोद्वेगं विधाय अपिशब्दादविधाय च हरिः स्मर्तॄणां प्रारब्धादिरूपाघहारको भगवांस्तद्धरणार्थं यद्यत् शुभत्वेनाशुभत्वेन वा आपाततः प्रतीयमानं करिष्यति, तत्कार्यं साक्षाद्वा केनचिद्द्वारेण वा तस्य अस्मदीश्वरस्यास्मदात्मनो भगवतस्तथैव लीला, अनेन प्रकारेणास्माकं महतोऽघस्य नाशनाय मायिकी लीलेति मत्वा साधकबाधकप्रमाणैरनुचिन्त्य चिन्तां उद्वेगजनिकां वा तज्जनितां वा तद्रूपां वा द्रुतं शीघ्रमेव त्यजेत् । तस्याः बहुकालं स्थाने कालकर्मस्वभावानां प्रबलत्वेन तया असुरप्रवेशरूपमहोपद्रवसम्भवेन मुख्यफलप्रतिबन्धो वा विलम्बो वा स्यात्, अतो मङ्क्षु त्यजेदिति भावः ॥ ८ ॥

१ भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमनं तदनुसन्धानं च साधनम् । फलं भगवदङ्गीकारः । ततो भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तिषु क्रमनियमाभावान्निवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनानामयुक्तत्वादिति भावः ।

नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । तथाहि । श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चान्निवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येकं तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिगपि । अतस्तत्कृतचिन्तान्यवियोगचिन्तादिसमाहितिर्निरर्थेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

यस्मादुक्तरीत्या स्वतः सर्वमशक्यमतः सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव स-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

एवमत्र पुष्टिमार्गस्थस्य पूर्वं सेवोपकरणकरणकर्तृनिवेदनविषयकचिन्तानिवृत्त्युपायत्वेन स स विचार उपदिष्टः, ततः सेवाकृत्यविरुद्धतया साक्षिवत् स्थित्युपदेशेन सेवायां स्थितेश्चोपदेशेन वैराग्यरागौ विषयभेदेन व्यवस्थापितौ । चित्तोद्वेगे च लीलाविचार उपदिष्टः तदिदानीं सर्वमशक्यम्, कालादिकृतगुणक्षोभेण चित्तस्थैर्यस्य दुर्घटत्वात्, अतोऽयमुपदेशोऽनुपदेश एवेत्याशङ्क्य कृपया तत्सिद्ध्यर्थमुपायमधुनोपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति "नन्विद"मित्यादि । "तदेव दुराप"मिति । श्रवणं हि भगवद्वाचकपदवाक्यानां गुरुमुखाच्छ्रुतितात्पर्यनिर्धारः । तत्पूर्वकमन्यस्याग्रे कथनं कीर्तनम् । तेषामर्थानुसन्धानं स्मरणम् । तदिदानीं सर्वतद्विदो गुरोर्दौर्लभ्येन श्रवणस्य दुरापत्वे कीर्तनस्मरणयोरपि तथात्वम् । तदभावे भगवत्स्वरूपज्ञानाभावात् पादसेवनादीनामपि भगवद्विषयत्वाभावात्तथात्वम् । एवं कालादिभिः प्रतिबन्धकैः प्रत्येकमपि द्रष्टव्यम् । "साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहु"रिति । साधनं श्रवणाद्यष्टकम् । फलमात्मनिवेदनम् । ते उभे एकीकृत्य स्वासाध्यत्वेन तस्यां कोटौ निक्षिप्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य सुसाध्यत्वं यथा भवति, तादृशं तत्सम्बन्धिसमाधानमाहुरित्यर्थः । समाधानं व्याकुर्वन्तः शरणागतेः समाधायकत्वे बीजमाहुः "यस्मा"दित्यादि । भक्तिमार्गे प्रवेशे तत्र रुच्यादौ चानुग्रह एव हेतुरिति वरणश्रुत्या भक्तिहेतुनिर्णये व्युत्पादितम् । तस्मिन् सति यदा सेवाप्रतिबन्धसम्भवः, तदा प्रारब्धकालस्वभावानामेव हेतुत्वम् । तन्निवृत्तिस्तत्सर्वनियामकेन प्रभुणैव भवति, नान्यतः । तत्र च शरणागतिरेव साधनम् । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच'इति भगवद्वाक्यात् । 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्य'मित्येकादशस्कन्धे करभाजनवाक्याच्च भगवतः शरण्यता । तस्मादङ्गीकृतस्य जीवस्योक्तरीत्या अशक्तौ शरण्यत्वात् प्रभुरेव सर्वं सम्पादयिष्यतीत्याचार्याणामाशय इत्यर्थः । एतेनाष्टमस्कन्धप्रतिपादित 'आपत्सु हरिसंस्मृति'रिति भगवद्भक्तिसम्पादक आपद्धर्मोऽपि गजेन्द्रस्येवास्यापि सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं सति प्रथमत एवेदं साधनं कुतो नोपदिष्टमित्यत आहुः

स्यादयिष्यतीति हृदयम् । भक्तिमार्गीयान् सर्वानंशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्धं स्वाशक्तिं च स चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति । नित्यमिति नैरन्तर्यमुच्यते । अन्यथा कालेनासुरधर्मप्रवेशः स्यात् । अन्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा तथावदनमावश्यकमिति ज्ञापयितुं सततमेवं वदद्भिरित्युक्तम् । एवं सति लोकशिक्षाप्यानुषङ्गिकी सिध्यति । एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा । नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवंप्रकारिकैवेत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

"भक्ती"त्यादि । "सर्वात्मना तथा भवती"ति । श्रीकृष्णाश्रयोक्तरीत्या सर्वेषां सहकारिणामतथात्वमसहायत्वं च निश्चित्य, विवेकादीनां भक्त्यन्तानां साधनानां स्वासाध्यत्वं च निश्चित्य, दीनभावेन सर्वैः प्रकारैः शरणागतिर्भवति । तथा च प्राग्घोपदेशार्हत्वेपि यदधुना सर्वान्त उपदिष्टम्, तत् सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भवनार्थमित्यर्थः । "आसुरधर्मप्रवेश" इति । बाहिर्मुख्यजनकाहङ्कारप्रवेशः । "तथावदनमावश्यक"मिति । वाचस्तेजोमयीत्वेन वदनक्रियायां वैखरीत्वेपि वक्तुः पश्यन्ती प्रकाशयन्त्यन्तःकरणमासुरधर्मात् परावर्तयेदत आवश्यकम् । परोपकारायापि भवेत्, अतश्च तथेति बोधनायाहुः "एवं सती"त्यादि । एवं सत्याश्रयस्यैव मुख्यता आयातीति सेवावश्यकत्वबोधकपूर्वग्रन्थविरोध इत्यतः प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति "एवमुक्ते"त्यादि । एवं वदद्भिः सर्वचिन्ताराहित्यपूर्वकं सेवापरतया स्थेयम् । तथा चाङ्गत्वेनैवात्र शरणोपदेशो, न तु मार्गत्वेन, अतो न विरोध इत्यर्थः । स्वमत्या निष्कर्षकथनस्य तात्पर्यमाहुः "नन्वि"त्यादि । इदं सर्वात्मना शरणगमनमपि न स्वशक्यम्, 'सोहं तवाङ्घ्र्युपगतोस्म्यसतां दुराप'मित्यक्रूरस्तुतौ तथा सिद्धत्वादित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति वरणलभ्यत्वबोधकश्रुतेर्मे मतिरेवंप्रकारिकैव । भगवता यदानुगृह्यते, तदैव सर्वात्मना शरणागतिर्भवति, नान्यथा । 'तथाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्ये पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गः । त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्या'दिति तत्रैव वाक्यशेषात् । तथा चास्मिन् मार्गे कृपैव साधनम्, अतः श्रुत्यनुसारेण मार्गप्रवेशतद्रुच्यादिना वरणमनुमाय मदीयैरेवमेव कर्तव्यं वक्तव्यं च । यदि च न तन्निर्वाहः, तदा प्रतिबन्धकमनुमेयम् । भगवच्छास्त्रे एतदतिरिक्तस्य दृढस्य सर्वप्रतिनिधिभूतस्य साधनान्तरस्याभावात् । गीतायामन्ते एतस्यैव शोकाभावार्थमुपदेशेन तथा निश्चयात् । एतद्वाक्यान्तःस्थस्य श्रीकृष्णपदस्य भक्तसहितपुरुषोत्तमवाचकतायाः सुप्रसिद्धत्वेन मम स एव शरणमिति तस्मिन् स्वरक्षकत्वबोधनेन वाक्यतात्पर्यस्य तत्रैव निर्धारे गुरुमुखाद्वृत्ते श्रवणस्य तत्पूर्वकाणामन्येषां च स्वरूपफलयोस्तत एव सुखेन सिद्धेरिति ॥ ९ ॥

एवं सर्वं व्याख्याय ग्रन्थकरणस्यान्ते शरणमन्त्रावृत्तिकथनस्य च प्रयोजनमाहुः

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दार्ढ्यार्थमिदमुच्यते ।
अन्धस्य सूर्य इव तद्विमुखस्यात्र नार्पिता ॥ १ ॥
भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम् ।
स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः ॥ २ ॥
मयोज्ज्वलीकृतानीत्थं हृदि धृत्वा व्रजाधिपम् ।
भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचित् ॥ ३ ॥
इति श्रीश्रीविट्ठलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

"भक्तिमार्गे" इत्यादि । भगवत्कृपया यो भक्तिमार्गे स्वकृतार्थत्वाय प्रवृत्तः, तस्य दार्ढ्यार्थं तदुक्तरीत्या फलावश्यंभावनिश्चयेन प्रत्यूहविघातार्थं इदं नवरत्नं शरणमन्त्रावर्तनं चोच्यत आचार्यैरुपदिश्यते । तस्यैवोद्वेगनिवर्तनस्य प्रभूणामनन्य[1]जनवत्सलतयावश्यकत्वात्, न तु साधारणार्थम् । तत्र हेतुः "अन्धस्ये"त्यादि । "तद्विमुखस्ये"ति । भक्तिमार्गाद्बहिर्मुखस्य । "अत्रे"ति । चिन्तानिवृत्त्युपायबोधकेऽस्मिन् ग्रन्थे । शरणमन्त्रावर्तने च । तथा चार्थित्वस्य अधिकारिविशेषणत्वाद्विमुखस्य चार्थित्वाभावेनाधिकाराभावात्तदर्थं नोच्यत इत्यर्थः । एतस्य ग्रन्थस्य भगवत्सिद्धान्तसारत्वबोधनायाहुः "भक्ती"त्यादि । "श्रीमदाचार्यपण्डितै"रिति । मयूरव्यंसकादिसमासः । पण्डितत्वं च न केवलं सदसद्विवेकबुद्धिमत्त्वम्, शास्त्रोत्थबुद्धिमत्त्वं वा, किन्तु 'पण्डितो बन्धमोक्षवि'दित्येकादशे भगवद्वाक्यात्, 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा' इति गीतायां भगवद्वाक्याच्च तादृशधर्मवत्त्वं विवक्षितम्, अन्यथा भक्तिमार्गविचारस्यासम्भवात् । 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'ति द्वितीयस्कन्धवाक्येन भक्तिमार्गस्य सर्वश्रुतिसारत्वनिश्चयादिति । स्वकृतविवरणप्रयोजनमाहुः "मये"त्यादि । तथा चैतदर्थं विवरणमित्यर्थः ॥

एवं चात्र एतत् सिद्धम् । भगवत्सेवैकतानचित्तेन यथाशक्ति सेवां कुर्वता दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं स्वस्य स्वपरिकरस्य च भगवदीयत्वमनुसन्दधानेन पूर्वोक्तरीत्या सर्वविधचिन्तास्त्यजता सर्वत्र स्वाशक्त्यनुसन्धानेन भगवत एव शरणत्वमनुसन्दधानेन यदा स्थीयते, तदा उद्वेगाख्यप्रतिबन्धनिवृत्त्या सेवाया आधिदैविकीत्वं सम्पद्यते । तस्मादुक्तरीत्या सेवापूर्वकं सर्वात्मना शरणगमनमेव परमं साधनमिति ॥

नवरत्नभासनकृतां वचसां मम यत्नपूर्वकमुपासनतः ।
व्रजरत्नहृद्यकृपयास्तु सुखादसपत्नचेतससपत्नहतिः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानस्य पीताम्बरस्य तनुजेन पुरुषोत्तमेन कृतो नवरत्नविवृतिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

---

१. अनन्यभजनेति पाठः । १. व्रजरत्नहृद्यकृपयैव भवेदसपत्नचेतसपत्नहतिरिति पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

*

श्रीविट्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।
स्वीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

ननु भगवदीयानां कथं चिन्तोद्भवः । इत्थम् । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनार्हाः, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्टं किञ्चिदसमर्पितम् । एवं सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, किं निवेदितार्थेन, उत इतरेण वा । तत्र नाद्यः । तदीयार्थस्य तदिच्छां विना ग्रहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्यां तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य । न च तदीयानां देहादीनां तदीयार्थेन पोषणं न दोषायेति वाच्यम् । स्वतस्तथाकृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः, अस्वधर्मत्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थं स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतप्रकाशटिप्पणी ।

चिन्तात्रयनिवृत्त्यर्थमुद्भिन्ननवरत्नकाः ।
समुज्ज्वलीकृतवरः प्रसीदन्तु मयि गयि ॥ १ ॥

नवरत्नप्रकाशे । "चिन्तासन्ताने"ति । यत्पदाम्बुजरेणवः समाश्रिता देहेन्द्रियादिकं शोधयन्ति, (वासनात्मकं लिङ्गं नाशयन्ती)त्यन्तःकरणशोधनद्वारा चिन्तानां वक्ष्यमाणानां सन्तानो वक्ष्यमाणप्रकारेण तन्निवर्तनेऽपि कुत्सितबुद्ध्युद्भावनं तद्धन्तार इत्यर्थः । ग्रन्थे चिन्ताः स्वयमेव निवर्तयिष्यन्ति, चित्ताशुद्ध्या कुत्सितबुद्ध्युद्भावनं तु चरणरेणुसमाश्रयनिवर्त्यमिति भावः । "नन्वि"ति । किंप्रकारकश्चिन्तोद्भवः, सम्भवतीति शेषः । "इत्थ"मिति । ग्रन्थे वक्ष्यमाणास्तिस्रश्चिन्ता भगवदीयानामपि हीनमध्यमाधिकारिणां सम्भवन्तीत्यर्थः । ग्रन्थाद्भिन्नामप्येकां चिन्तां पूर्वोक्तेषु सम्भावितां स्वयमेव प्रमाणवाक्यैः समाधातुमाहुः "आत्मनिवेदिनो ही"ति । एतन्निरासस्य प्रमाणवाक्यैः स्पष्टत्वान्मूलेऽकथनमिति भावः । "तत्र चे"ति । निवेदने जाते सत्यैहिकसुखसाधकानि स्त्रीपुत्रवित्तादीनि पारलौकिकसुखसाधकान्यग्निहोत्रादिकर्माणि भगवदीयान्येव जातानीत्यर्थः । "एवं सती"ति । वित्तसमर्पणे कृते सतीत्यर्थः । "देहादी"ति । आदिपदेन गृहादिकम् । तथा च गार्हस्थ्यनिर्वाह इत्यर्थः । "इतरेणे"ति । निवेदनात् पूर्वमेव स्थापितेनानिवेदितेनेत्यर्थः । "अस्वधर्मत्वा"दिति । निवेदितस्य देहादेस्तदीयार्थेन पोषणं दोषावहमित्युक्तम् । अनिवेदितेन च पोषणमस्वधर्म इत्यर्थः । दूषणान्तरमप्याहुः "निवेदितस्यार्थस्ये"ति । निवेदितपदार्थस्य देहगेहादेः ।

तदभिमाने तत्सम्भवात् । एवं सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैयर्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छिद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यादिवाक्यैस्तदावश्यकम् । साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्ध्यर्थमावश्यकव्यवहारार्थं निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।) अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदनेऽकृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरं च । दाने हि न स्वविनियोगो, न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजनं न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैः । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्नः कार्यो नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे वाहिर्मुख्य-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

'स्थितिरादि'पदेन तत्सम्बन्धीनि गृहादिकार्याणि विवाहादीनि च तदर्थं स्वस्य विचारोऽप्यनुचितः । तत्र हेतुः । "तदभिमाने" इति । स्थापनीये सतीति शेषः । देहे स्वकीयत्वाभिमाने स्थापनीये सत्येतादृशो विचारः सम्भवति । एतस्य तु देहे भगवदीयत्वमेव सम्पादनीयम्, अतः स्वस्य तद्विचारोऽनुचितः, भगवानेव विचारयिष्यतीति "स्वस्ये"त्युक्तम् । तथा च देहस्थित्याद्यर्थं पूर्वमेव किञ्चित् पदार्थानिवेदनं नोचितमित्यर्थः । "एवं सती"ति । पक्षद्वयप्रकारेणापि देहाद्यनिर्वाहे सतीत्यर्थः । "तदावश्यक"मिति । वाक्येषु निवेदनकथनात् सर्वनिवेदनमावश्यकम्, न तु पदार्थविनियोगेन बाधितमित्यर्थः । बाधितत्वे भगवान्न वदेदिति भावः । "साक्षा"दिति । भजने सर्वाधिकारत्वोक्तावपि सत्वव्यवहितस्यैव भजने तथा । साक्षात् पुरुषोत्तमभजने तु निवेदिनामेवाधिकार इति भावः । "अन्यथे"ति । निवेदितपदार्थस्य स्वयमग्रहणे दारानुपयोगोपि प्राप्येत, तथा च न तथेत्यर्थः । "दाने ही"ति । पुत्रवित्तादिकं निवेदितम्, न तु दत्तमित्यर्थः । निवेदितोपभोगे प्रकारकथनायाहुः "निवेदिताना"मित्यारभ्य "शोधकत्वा"दित्यन्तम् । तथा चेयं चिन्ता तु प्रमाणवाक्यैर्युक्तिभिः परिशीलितैर्निजाचार्यपदाम्बुजरेणुसमाश्रयकृतचित्तशुद्धेः कुसृष्ट्यनुद्धावनेन च निवर्तते । अतोऽत्र समाधेयामन्यां चिन्तामाहुः "किन्त्वि"त्यारभ्य "भवति"

१. चिह्नान्तर्गतं टिप्पण पाश्चात्य प्रभूणामिति प्रतिभाति । २. उपदिशन्तीत्यन्तेनेति पाठः ।

*(किंच १. तत्करणे वाहिर्मुख्यसम्भव इत्यारभ्योक्तचिन्ताभावायेदमत्र विचार्यते। सेवार्थं यत्नकरणे वाहिर्मुख्यं सेवाप्रतिबन्धश्च न सम्भवति । तस्य सेवाङ्गत्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । प्र च.

सम्भवः सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र स्यात् । अकरणे निवेद्याभावेन भवति च दुःखम् । एवंभूतान् स्वानुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकेतदभावेपि भगवदर्थापि सा न कार्या । एतदाहुः कापीतिशब्देन । अङ्गीकारेणैव सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः । भगवतोपि तथानियमः । कदाचित् परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः कदापीतिपदेन । ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

च दुःख"मित्यन्तेन । "एवंभूता"निति । यत्नकरणाकरणचिन्तायुक्तान् उभयपक्षसमाधायकवाक्येनोपदिशन्तीत्यर्थः । तत्र समाधानं "चिन्ता न कार्ये"ति । पूर्वसिद्धानिषिद्धवृत्तौ सहजसिद्धयत्नकरणेपि तस्य यत्नस्य चिन्ता अनुचिन्तनं कथं इदं कार्यमिति मनसा सर्वथा तद्भावनं न कार्यमित्यर्थः । अग्रेपि वक्ष्यन्ति वाणिज्यादावास्थितौ तत्र विघ्न एव भवतीति । आस्थितिः कायवाङ्मनसां तदीयत्वम् । तथा चानास्थया यत्नकरणे पक्षद्वयोक्तोपि दोषो न भविष्यतीति भावः । "लौकिके"ति । स्त्रीपुत्रादिनिर्वाहकयत्नानास्थायामपि भगवन्नैवेद्यार्थकयत्ने आस्था सम्भवति, सापि न कार्येत्यर्थः । तत्राप्यास्थायां तत्सम्पादकेषु आस्थितिसिद्धया बाहिर्मुख्यं स्यादेवेति भावः । नन्वनास्थया कृतो यत्नो न सिध्येदित्याशङ्कयोत्तरार्धार्थं सामान्यत आहुः "अङ्गीकारेणैवे"ति । स्वस्यौदासीन्येपि भगवान् स्वाङ्गीकारेणैव हेतुना सर्वं यत्नं सिद्धं करिष्यतीत्यर्थः । 'विलम्बते" इति । औदासीन्ये तत्कृतो यत्नः कदाचिन्न सिध्यति चेत्तथाप्यग्रिमयत्ने आस्था न कार्येत्यर्थः । "ननु लोकव"दिति । लोकस्येव कुटुम्बासक्त्या भगवदङ्गीकारस्यासिद्धत्वेन लोकस्येव स्वस्यापि लौकिकीं लोकसदृशीं

'त्रैवर्गिकायासे'ति वाक्यात्तत्र भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । अतः स्वकीयानां त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निश्चीयते । अन्यथा यत्नमात्रस्य निषेधे भजनमार्ग एवोच्छिद्येत । नन्वात्मनिवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तज्जनितचिन्ताऽभावात् कथं चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । भजनमार्गो हि भगवदङ्गीकारस्त्रिविधः पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि वै त्रैविध्यम् । तत्र पुष्टिपुष्ट्यङ्गीकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । परं मर्यादापुष्टौ प्रवाहपुष्टौ चाङ्गीकृतस्य तत्करणं मर्यादाप्रवाहांशः, तद्विघातः पुष्ट्यंशः । तथा चात्मनिवेदिनां मर्यादाप्रवाहसवलितानां यथेतरयत्ने कृते बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धतद्विघातादिकं भवति, तथा सेवार्थकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता । अतस्तदभावाय तान् प्रति **चिन्ता कापि न कार्ये**त्युक्तम् । अतः सेवार्थं यत्नः कर्तव्य एवेति नानुपपत्तिः काचित् ॥)

१ लौकिकीति पाठः । २. भोजनार्थमिति पाठः ।

गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्, तत्राहुः भगवानपीति । यतः पुष्टिस्थोऽतो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं चेत्, स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्यं स्यादत आहुः निवेदनमिति ।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

सर्वदा सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यतीति भावः । अशक्त्या सेवाद्यसम्भवेऽपीदं कार्यमेवेति ज्ञापनाय तुशब्दः । चकारपक्षे समुच्चयः । सर्वथेत्यस्यावश्यकत्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तैः सह तथा । एतेन सङ्गदोषो निवारितः । अतादृशेष्वेतद्गोपनं सूच्यते । सर्वदेतिपाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते । अन्यथा तदैवासुरप्रवेशः स्यादिति भावः । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा सिद्ध्यर्थं प्रभुः प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहुः सर्वेश्वर इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपरः । यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयि-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

गतिमास्थापूर्वकं विचार्य यत्नकरणे एव तत्फलसिद्धिरन्यथा नेतिरूपां नीतिशास्त्रानुरोधेन कुर्यादित्यर्थः । "यत" इति । पुष्टिः प्रवाहो मर्यादा चेति मार्गत्रयम्, तन्मध्येऽत्र पुष्टिस्थो भगवान्, अतः कुटुम्बासक्त्या मर्यादामार्गीयवैराग्यादिसाधनाभावेपि पुष्टिमार्गीयेण महापुरुषाचार्यकृतनिवेदनेन स्वीयत्वाङ्गीकारं करिष्यति । तथा चाङ्गीकारस्य सिद्धत्वान्न लौकिकीं गतिं करिष्यतीत्यर्थः । भक्तस्य पुष्टिस्थत्वा"द्यपि"शब्दः ॥ १

'एवं चेदि"ति । अनास्थायामविचारेपि फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन बाहिर्मुख्यं भगवदननुसन्धानं भवेदित्यर्थः । तथा च यत्नानास्थया समाहितो दोषः पुनः प्राप्त इति भावः । निवेदनस्मरणस्य स्वरूपमाहुः "सर्वदे"ति । 'त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया' इति प्रकारकस्वाच्छन्द्येपि बाहिर्मुख्यं भगवदननुसन्धानं न भविष्यतीत्यर्थः । निवेदनानुसन्धानाभावे तु बाहिर्मुख्यं स्यादेव, अतस्तदावश्यकमिति भावः । "सेवादी"ति । "आदि"पदेन कथा, तदसम्भवेपीत्यर्थः । अनायासेन फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन प्राप्तस्य बाहिर्मुख्यदोषस्य निवारणार्थं निवेदनानुसन्धानमुक्तम् । फलासिद्धावपि तदनुसन्धानं कार्यमेवे"त्यपि"शब्दः । चकारपक्षे "सर्वथे"तिपदेनावश्यकत्वं बोधितम् । तुशब्दपक्षे आवश्यकत्वं तेनैव बोधितमिति । "सर्वथा"पदस्य समासेनाग्रेऽन्वयमाहुः "अथवे"ति । "आसुरप्रवेश" इति । 'द्वया ह प्राजापत्या'-इत्यत्र वागादीनां स्वार्थमुद्गानात् पापवेधः, आसन्यस्य भगवदर्थमुद्गानात्तदभाव इति तृतीयाध्याये 'वेधाद्यर्थभेदा'दित्यधिकरणे भाष्ये विवृतम्, अतो यस्मिन्नेव

१. शेन सर्वांशैः इति पाठः ।

तव्या' इत्यत्र निमन्त्रिता एव सर्वपदेनोच्यते, न त्वन्येपि। सर्वात्मपदे[1]प्येवं ज्ञेयम्। तेन सेवकाः सर्वे[2] यथा यथा प्रपन्नाः, तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गीकृतस्वामित्वं आत्मीय[3]त्वमेव तेषु प्रनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञाप्यते। अथवा। कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति ज्ञापनाय सर्वपदं कालादिपरम्। प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करीष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय निजेच्छेत्युक्तम्। अथवा। निजाः स्वीयत्वेनाङ्गीकृताः सेवकास्तेषां प्रभुरेच्छातः स्वयमेवापेक्षितं करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थः। परन्त्विच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञापनायान्ययप्रयोगः ॥२॥

ननु भगवते समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहुः सर्वेषामिति।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः।
अतोन्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तैः सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषां सर्वेषामेव प्रभुसम्बन्धो, न तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति तत्रोपयोगे स्वस्य का चिन्ता, न कापीत्यर्थः। इयं निवेदने[4]ऽङ्गीकारमर्यादेत्याहुः स्थितिरिति।

काले भगवदीयत्वविस्मरणम्, तदैव देहादावासुरधर्मप्रवेशो भवतीत्यर्थः। तेन बाहिर्मुख्यं भवेदेवेति भावः। "आत्मीयत्वमेवे"ति। भगवतस्तदात्मत्वकथनेन तेषामात्मीयत्वमुक्तम्। स्वामित्वं भगवन्निष्ठो धर्मः सर्वेश्वरपदस्यार्थः। आत्मीयत्वं भक्तनिष्ठो धर्मः सर्वात्मपदेनोक्तः। सर्वपदस्य कालवाचकत्वपक्षे कालनिष्ठो ज्ञेयः ॥२॥

'स्वधर्मे'ति। स्वधर्मो निवेदनम्, तस्य हानिरित्यर्थः। "स्वात्मना सहे"ति। प्रत्येकं प्रभुसम्बन्धे यावत्तत्सम्बन्धानामनङ्गीकारस्तावत् तत्तत्सम्बन्धयुक्ते स्त्रीपुत्रादौ स्वस्य विनियोगे दोषः स्यात्, अत्र तु सहैवाङ्गीकारात् सेवानवसरे अनिषिद्धप्रकारेण भार्याद्युपयोगेपि न स्वधर्महानिरित्यर्थः। "प्राधान्या'दिति। प्राधान्याद्धेतोः स्वस्यैव नेत्यर्थः। "का चिन्ते"ति। अभगवदीयसंसर्गे हि स्वधर्महानिः। तेषामप्यङ्गीकृतत्वान्न तथेत्यर्थः। तथा च भगवदीयत्वानुसन्धानेन तेषु व्यवहर्तव्यम्, न तु स्वकीयत्वाभिमानेनेति भावः। वित्तादिवद्भार्यादीनामपि समर्पणम्। परमेतावान् विशेषः। भार्यादिदेहे यथैतस्य सम्बन्धः, तथा तत्तज्जीवानामपि सम्बन्धोस्ति, अत एतेन तत्तन्निष्ठस्वसम्बन्धसमर्पणे कृतेपि तत्तज्जीवसत्तासमर्पणार्थं भिन्नभिन्नतया तत्तत्कृतसमर्पणमपेक्षितम्। एतत्कृतसमर्पणेनैतन्निरूपिततत्सम्बन्धः समर्पितो भवति, स्वस्वसहजादिदोषपञ्चकनिवृत्तिस्तु स्वस्वकृतसमर्पणेन भवति। वित्तादिषु त्वन्य-

---

१. सर्वात्मनेति पाठः। २. सर्वदा इति पाठः। ३. आत्मत्वमिति पाठः। ४. निवेदिनोऽङ्गीकारेतिपाठः।

कस्यचिद्विशेषतोऽङ्गीकारश्चेत्, सा पुष्टिरितिभावः । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । स्वस्येतिपदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि सः अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्णसात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवलं मन्त्रधीनीकृतप्राणानां चिन्ताविषयाभावादेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्तः । पदसम्बन्धस्तु अज्ञानादथवा ज्ञानाद्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा नेतिशेषः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

सत्ताभावादेतत्कृतसमर्पणेनैव निर्दुष्टत्वसिद्धिरिति । "इय"मिति । सर्वनिष्ठसम्बन्धैः सह स्वस्याङ्गीकार इत्यर्थः । "विशेषत" इति । निवेदकस्यैवाङ्गीकारस्तन्निष्ठकिञ्चिन्निरूपितसम्बन्धस्य नेति चेत्, "सा पुष्टिः" मर्यादातिक्रमो भगवतो नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदा तादृशे स्वदेहविनियोगो न कार्यः । अत एव 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे अन्यत्र स्त्रीपुत्रादौ विनियोगे स्वस्य देहस्येत्यर्थः । "अन्यविनियोगे"ति । अन्यत्र लौकिके स्वस्त्रीपुत्रादिकार्ये विनियोगदर्शनेपि तेषां निवेदनहानिजनितचिन्ता स्वस्य केत्यर्थः । "तेषामपी"ति । स्वाङ्गीकारेणैव क्रमेण तेषामपि कृतार्थता सम्भवति । अधुना अतथाभावेप्येकाङ्गेन भगवत्सम्बन्धात् तदनुभावेनैवास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा तथा बुद्ध्या स्वस्वकृतसमर्पणेन स्वस्वसहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सम्भवतीत्यर्थः । अङ्गीकृतस्य सर्वांशे भगवानेव चिन्तां करोतीति "स्वस्ये"त्युक्तम् । स्वस्य त्वधुनैव सहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सिद्धा, क्रमेण तेषामपि सम्भवती"त्यपि"शब्दः ॥३॥

एतमेव पक्षमाश्रित्याग्रिमश्लोकाभासमाहुः "किञ्चे"ति । प्रथमपक्षे स्वस्य स्वकीयस्य स्त्रीपुत्रादेरपीत्यग्रिमश्लोकव्याख्याने इत्यर्थः । "केवले"ति । भगवदधीनजीवनानां सर्वांशे भगवदीयत्वेन विषयाः सर्वे भगवदीया एवेति भोग्यविषयेषु स्वीयत्वेनाभिमानाभावात् सा पक्षद्वयभेदेन स्वान्यविनियोगजनिता पुत्राद्यन्यविनियोगजनिता वा चिन्ता नास्त्येव, किन्तु हीनमध्यमाधिकारिणामपि तदभावार्थं बोध्यत इति भावः । चिन्ताभावे हेतुः पूर्वोक्त एव सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो ज्ञेयः । आद्यव्याख्याने पूर्वं स्वान्यविनियोगचिन्ता, द्वितीये पुत्राद्यन्यविनियोगचिन्तोक्ता । द्वितीयव्याख्याने इदं विपरीतमिति विभेदः । "तेषां सा ने"ति । स्वपदस्य स्वकीयवाच-

कृष्णसात्कृतप्राणैर्यत्तत्कृतम्, तेषां सा नेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

ननु सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गीकारेणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत्र आहुः तथेति।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

पुरुषोत्तमेनाङ्गीकृतवान्नवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदनेवदित्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलायां स्वतोन्यभजनं क्रियमाणा भक्तास्तन्निवार्य स्वयमात्मसात्कृता इति तादृशे स्वयं सर्वात्मना निवेदने कृते सा शङ्का नोचितेति ज्ञापनाय पुरुषोत्तमपदम् । तत्रापि स्वरूपानन्ददानेनानिशं पोष्यमाणानां भक्तानां तदितरत्रोपयोगासम्भवेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय श्रीपदम् । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति भावः । कदाचिल्लोकभयाद्युपस्थितौ तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेपि तथेत्याहुः विनियोगेपीति ।

कृत्यपक्षे सा स्त्रीपुत्रादिविषयिणी चिन्ता नेत्यर्थः । निवेदनपदार्थो न नश्यति, विलम्बस्तु भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

"इति निवेदनविषयिणी"ति । इति असम्पत्तिप्रकारेण निवेदनविषयिणीत्यर्थः । पूर्वोक्तापि निवेदनविषयिण्येव, परं हानिप्रकारेणोक्तेति भावः । पूर्वोक्तमेव समाधानमत्रापि ज्ञेयमित्याहुः 'उक्तनिवेदकव'दिति । मूलस्थ"तथे"तिपदस्यार्थोयम् । सप्तम्यर्थे वतिः । यथा निवेदके, तथा पुरुषोत्तमे इति मूलानुसन्धानेनार्थः । तथा च यथा पूर्वश्लोकोक्तरीत्या निवेदकस्कृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्ता त्याज्या, तथा भगवत्कृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्तापि त्याज्येत्यर्थः । "पुरुषोत्तमेने"ति । एतेन हीनमध्यमाधिकारिणां निवेदनविषयकचिन्ताभाव उक्तः । उत्तमाधिकारिणामाहुः "तत्रापी"ति । निवेदितात्मस्वपि मध्ये कृष्णसात्कृतप्राणानामुत्तमाधिकारिणां तु परमसौन्दर्यस्य स्वगतत्वाय तादृशाकारेण प्रादुर्भूते भक्तसहिते भगवति समर्पणस्य सिद्धत्वात् तदानन्देन पोष्यमाणानां शङ्काया उदयो यस्मात् स शङ्काहेतुर्नास्तीत्यर्थः । "तदितरत्रे"ति । अम्बिकावनगमनेपि तं दोषं निधार्य स्वस्मिन्नुपयुक्ताः सर्वे कृताः, रासस्थानां तु गमनमेव नास्ति । इदमङ्गीकारस्वरूपं ज्ञेयम् । तथान्युत्तमाधिकारिणां तु भगवदीयेभ्य इतरत्रोपयोग एव न सम्भवति । तस्मिन् सति हि तादृशशङ्का भवतीति भावः । "तद्युक्ते" इति । ताभिः श्रीपदसूचितलीलाभिश्च युक्ते निवेदने सति भ्रमात् प्राप्ता शङ्का त्याज्येत्यर्थः । तथा च पुरुषोत्तमे यन्निवेदनं तद्विषयिणी पुरुषोत्तमकृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्ता, तथा निवेदककृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्तावत् त्याज्येति मूला-

---

१. उक्तनिवेदकवदिति पाठः । २. न तथेति पाठः

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
यदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

यस्मादुक्तरीत्या स्वतः सर्वमशक्यमतः सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदयम् । भक्तिमार्गीयान् सर्वानंशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्धं स्वाशक्तिं च स चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति । नित्यमिति नैरन्तर्यमुच्यते । अन्यथा कालेनासुरधर्मप्रवेशः स्यात् । अन्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा तथावदनमावश्यकमिति ज्ञापयितुं सततमेवं वदद्भिरित्युक्तम् । एवं सति लोकशिक्षाप्यानुषङ्गिकी सिध्यति । एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा । नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवंप्रकारिकैवेत्यर्थः ।

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दार्ढ्यार्थमिदमुच्यते । अन्धस्य सूर्य इव तद्विमुखस्यात्र नार्थिता १
भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम् । स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः
मयोज्ज्वलीकृतानीत्थं हृदि धृत्वा व्रजाधिपम् । भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचित्

इति श्रीश्रीविट्ठलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

फले' इति । "साधनं" श्रवणाद्यष्टकम्, फलमात्मनिवेदनम्, शरणागतावेकदैवैते सम्पद्येते इत्यर्थः । "सर्वमशक्य"मिति । श्रवणादिनवकमप्यशक्यमित्यर्थः । "प्रभुरेवे"ति, समर्थत्वाच्छरणं गतानामेकदैव सर्वं सम्पादयिष्यतीत्यर्थः । "प्रतिबन्ध"मिति । साधारणप्रतिबन्धोद्वेगं लौकिकभोगकृतं प्रतिबन्धमित्यर्थः । 'भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्वासुरोयं जीव' इति निर्धार इत्युक्तम् । "अन्तःकरणे" इति । एतेनैकांशेनापि भगवत्सम्बन्धे आसुरप्रवेशो न भवतीति सूचितम् । प्रथमपक्षे "एव"मित्यनेन पूर्वार्धानुवादः । द्वितीयपक्षे पूर्वोक्तस्य सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतामित्यस्यानुवादः । "नन्वि"ति । अर्धाङ्गीकारेण समाधानमाहु "यमेवे"ति । भगवतो वरणलभ्यत्वात् मम मत्सम्बन्धेन मदीयानां च वृतत्वान्मन्मतिसिद्धप्रकारं मदीयानां भगवानेव शक्यं करिष्यति, अन्येषां वरणरहितानां त्वशक्यमेवेति भावः ॥९॥

तर्हि बोधनं किमर्थमित्याशङ्क्य स्वयमाहुः "भक्तिमार्गे" इति । एतेन वृतस्य दार्ढ्यं भवतीत्यर्थः । अवृतस्य तु न भविष्यतीत्याहुः "अन्धस्ये"ति ॥१॥

"भक्तिमार्गसुधासिन्धो"रिति । भक्तिमार्गप्रवर्तकः "सुधासिन्धु"र्भागवतशास्त्रं तस्मादुपादानात् विचाररूपै"र्मन्थन"दण्डैः करणैः । श्रीमदाचार्यपण्डितैः कर्तृभिः । स्वयं समुद्धृतानि, न तु गुर्वादिशिक्षया तादृशानि ॥२॥

मया चेत्थमुज्ज्वलीकृतानि रत्नानि स्वहृदि धृत्वैतदुक्तप्रकारेण व्रजाधिपं भक्ता भजन्तु, येनाचार्योद्धृतरत्नप्रकारकभजनेनासौ न विमुञ्चतीत्यर्थः ॥३॥

इति श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभविरचिता नवरत्नटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीमुरलीधरकृतविवृतिसमेतम् ।

नवरत्नसुवर्णनिर्मिता परमानन्दरसस्य बोधिका ।
हृदये वसतात् सदोवेशी परमोच्चप्रहरश्मिरूपिणी ॥ १ ॥
रसमयसुवर्णधारावर्षणशीला दशविधप्रगुणाः ।
श्रीमुरलीधरलीला मुरलीधरमानसे सन्तु ॥ २ ॥
वसु सुवर्णमयं परितः परं रसमयं च विधाय सुमण्डलम् ।
विविधनर्तनदर्शनतत्परा रसनिधिर्मयि सैव विराजताम् ॥ ३ ॥
ललिते वृन्दाविपिने वैकुण्ठादप्यतीव रमणीये ।
क्रीडसि नवरसरुचिरे श्रीस्वामिन् मम हृदम्बुजे क्रीड ॥ ४ ॥
श्रीशुकदेवरहस्यं प्रकाशितं यैरतीव रमणीयम् ।
श्रीवल्लभाभिधानैर्नवधा तेभ्यो नमोस्तु मे सततम् ॥ ५ ॥
श्रीमद्विट्ठलप्रभुषु श्रीनवरत्नप्रकाशनिपुणेषु ।
सप्तविभक्तिरहस्यप्रकाशकेष्वस्तु मे प्रणतिः ॥ ६ ॥

अन्तःस्थलधर्मप्रधानकलिर्दूषितसमयतीर्थकर्तृमन्त्रद्रव्यश्रद्धादीनामसाधकत्वाद्बहिष्णुदुरवगाहपाषण्डादिनिपुणजनतासङ्गसञ्जाताज्ञानान्धकारसंभृतहृदयदरीनिविष्टविषयविषरससंभृतानन्तसंसारसागरे निमग्नतया चेतसः स्थिरत्वाभावाद्विध्युक्तरीत्या श्रवणादिसाधनाभावाच्चभी रत्नैश्चिन्ताभावपूर्वक तदीयत्वानुसन्धानपूर्वकं च निरन्तरमष्टाक्षरवदनकृतिसाधनरूपसाध्यफलामतिसुगमां च श्रीकृष्णस्य श्रीमद्वदनरूपाः श्रीवल्लभाचार्या दैवीजीवानुद्दिधीर्षन्तः प्रथमं मध्यनायकत्वेनालौकिकश्रेष्ठभानोर्विशेषरूपया निगूढद्विमात्रया आर्ययोपदिशन्ति "चिन्ता कापि न कार्य"त्यादिना ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

वसन्तादिपूर्णरसमयषडैश्वर्यादिमूर्तिमद्भिः सेवितस्य गोरसदानाद्दानप्रवीणस्य द्वादशसुवर्णरत्नराशिकल्पतरुस्कन्धारूढस्य श्रुतिगीतद्वादशमाससंवत्सरादिरसमयसमयप्रादुर्भावकस्य गायकपरित्राणनिपुणैकव्यक्तिपदमात्राविद्योतितसकलसुषमास्पदकीर्तिप्राकट्यकारकस्य सप्ताक्षरव्यञ्जितोत्तमवासरस्य त्रिभुवनललितमाधुर्यादिसुगन्धलतामधुपानप्रवीणषट्पदस्य स्वीयजननामाधिदैविकसकलज्योतिषामानुकूल्येन चिन्तानिवर्तकस्य द्वितीयचरणमात्राविद्योतितत्रयोदशमाससंवत्सरस्य लौकिकसकलशुभकर्मानर्हस्याप्यस्य भगवद्भक्ताद्याधिक्यद्योतकस्य तथाधिकमात्रायास्त्रयोदशीत्वेनानङ्गस्यापि साङ्गतातिबोधकस्य उत्तरदलाद्वैलक्षण्यद्योतनायाधिकैकमात्रस्य वा। सा मात्रा तु गायकपरित्राणसमर्थायाः, प्रथमचरणे गूढा न्यासे द्वितीयचरणे च

प्रमादात्तथासम्भवेपि प्रभुर्न त्यक्ष्यति । यतस्तत्स्वभाववशात्तथाभूतमप्युद्धर्तुं तत्साधनानपेक्षः ॥५॥

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

कदाचित् प्रवाहवशाल्लौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा स्थितौ तत्र विघ्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः पुष्टीति । तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भावः । पुष्टिमार्गाङ्गीकारे मर्यादां न सहत इति ज्ञेयम् । एवं सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृतं पश्यत ॥६॥

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥७॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

र्थः । निवेदनविषयिणी चिन्ता निवेदके इव पुरुषोत्तमेपि त्याज्येत्यन्वयः । "अन्यविनियोगेपी"ति । राज्याद्याश्रयणेपीत्यर्थः । ज्ञात्वा त्वास्थया तदपि न कर्तव्यमित्याशयेनापिशब्दार्थमाहुः 'प्रमादा"दिति ॥५॥

"लक्षणान्तरमपी"ति । पूर्वश्लोके भगवतः पुरुषोत्तमस्यमेतद्विषयकाङ्गीकारे लक्षणं सन्देहाभावसाधकमुक्तम् । तत्र पुरुषोत्तमोपि नहि सर्वानङ्गीकृतवान्, किन्तु कांश्चन तादृक्प्रसादविषयान्, तत्राहं कीदृश इति स्फुटं ज्ञातुं न शक्यत इत्यधुना लोकवेदस्वास्थ्यदूरीकर्तृत्वरूपं लक्षणान्तरमप्युच्यते इत्यर्थः । "स्वास्थ्य"पदस्यार्थमाहुः "आस्थिता"विति । आस्थितिः कायवाङ्मनसां तदीयत्वमिति लक्षणमेकाद[1]शस्कन्धसुबोधिन्यामुक्तम् । तथा च मूले "स्वास्थ्य"मित्यत्र स्वपदेन लोकवेदौ तन्निष्ठतां न करिष्यति, सिद्धां च दूरीकरिष्यति, विघ्नसम्पादनेनेति शेषः । तथा चेवं विघ्नेनाङ्गीकारो निश्चेय इति भावः । आस्थितौ विघ्नकथनेन इदं मम कार्यसाधकमिति ज्ञात्वा तद्विश्वासेन वाणिज्यादिकमाश्रमधर्मादिकं च न कर्तव्यम्, किन्त्वेतद्द्वारा भगवान् करिष्यतीति ज्ञात्वा तदुभयं कर्तव्यमिति भावः । स्वयमेव समर्थत्वात् स्वकीयानां साधननिष्ठतां निवारयतीत्याहुः "तद्विनापी"ति । ननु तथापि सिद्धस्य साधनस्य विघाते को हेतुरित्याशङ्क्य तृतीयचरणस्य तात्पर्यान्तरमप्याहुः "पुष्टिमार्गाङ्गीकारे" इति । "किं कार्य"मिति । अनास्थया कृतो यत्नः कथं फलं जनयेदित्यर्थः । "साक्षिव"दिति । यथा साक्षी कर्तुर्हानिवृद्ध्योर्हर्षशोकरहितः सन् कर्तृसम्पादितं फलं पश्यति, तथा हर्षशोकरहिताः सन्तः साधनानास्थया भगवत्सम्पादितं फलं विघ्नं वा पश्यतेत्यर्थः । तथा च भगवानेव तस्य यत्नस्य फलजनकतां सम्पादयिष्यतीति भावः ॥६॥

---

१. 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति ।

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधनं यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एवं वर्तमानानां कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहुः बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनाबाधनमित्यर्थः । एवं सति गुर्वाज्ञाया अबाधने बाधने वा सेवैव मुख्या, यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एवं सति पर्यवसितं सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥७॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः चित्तोद्वेगमिति ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥

नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । तथाहि । श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चान्निवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येकं तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिशपि । अतस्तत्कृतचिन्तान्यवियोगचिन्तादिसमाहितिर्निरर्थेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुः तस्मादिति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

"विकल्पेने"ति । साक्षात्सेवायां सिद्धायां साधनरूपसेवायामबाधनमिति व्यवस्थितविकल्पेनेत्यर्थः । "तथैव स्थेय"मिति । आवश्यककार्यार्थं कदाचित् कार्यस्य तत्परत्वेपि चित्तं सेवापरमेव विधातव्यम्, न तु तत्कार्यपरमिति यत्नानुचिन्तनं न कर्तव्यमिति ग्रन्थारम्भे उक्तोर्थ उपसंहृतः ॥७॥

"कदाचि"दिति । कदाचित् पुत्रादिर्वियुक्तो भवेदिति सम्भावनया जनितं यद्दुःखं चित्तस्य पुत्रादिपरता इति यावत्, तेन हेतुना निवेदनविषयिणी चिन्ता सम्भवति । तथा च लोकवन्ममापि चित्तं पुत्रादिपरं जायत एवातो निवेदनं सम्पन्नं न वेति चिन्तासम्भवे गतिं तद्भावप्रकारमाहुरित्यर्थः । चित्तस्योद्वेगं[1] भगवदीयत्वानुसन्धानेन पुत्रादिपरतां विधायापि यद्यत् करिष्यति सा सा तथा तत्तत्प्रकारिकैव तस्य लीला निवेदिनां सर्वं कार्यं स्वयमेव करोतीति भावः इति मत्वा निवेदनविषयिणीं चिन्तां त्यजेदिति मूलार्थः । एतच्चिन्तास्थापने 'संशयात्मा विनश्यती'तिवाक्यात् सर्वमेव नश्यतीति "द्रुत"मित्युक्तम् । निवेदनं सम्पन्नमेव, परं विलम्बेन भगवतः स्वप्रापणं चिकीर्षितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥८॥

"तत्कृते"ति । निवेदनकृता यत्नकरणाकरणविषयिणी चिन्तेत्यर्थः । "साधन-

---

१. बाधनमिति पाठः । २. भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमनं तदनुसन्धानं च साधनम् । फले भगवदङ्गीकारः । ततो भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तिपुष्टिक्रमनियमाभावान्निवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनानामयुक्तत्वादिति भावः । ३. उत्कृष्टं वेगमिति पाठः ।

प्रकटीकृता । अत्र च याकारे आकृतिरूपं निगूढवासुदेवपदमुत्तरान्वयि गूढमासमन्तात् सर्वप्रकारेण निवेदित आत्मा यैरित्यर्थात् । अत एव पद्पदत्वमुक्तम् । तस्य चरणान्तत्वेन गुप्तवामनत्वे सत्येकादशेति प्रथमचरणेन साम्यम् । अनेन मलिम्लुचातिरिक्तैकादशमासानां सङ्ग्रहोपि द्योतितः । द्वितीयचरणं तु त्रयोदशमात्रं सममेव, त्रिपदायास्तृतीयान्त्यस्य व्यञ्जनस्य न्यासेऽगणनाद्याकारस्य वैकल्पिकवामनत्वे द्वादशमात्राः । अकारोप्यत्राकारात्पूर्वं प्रश्लिष्टो वेद्यः सकलवाग्रूपः । अस्या गायत्र्याश्च तुरीयस्य तुरीयनिगमवेदैकत्वाभावात् त्रिचरणैः साम्यम् । अस्यास्त्रिचरणायाश्चालौकिकश्रेष्ठभानुप्रकाशत्वम् । एकस्मिन्नक्षरे मध्यस्था दिव्यव्यक्तिरव्यक्ता पूर्वोत्तरान्वयिनी । पूर्वान्वयित्वे यशोदोत्सङ्गलालिता व्यक्तिरुत्तरान्वयित्वे कीर्त्यङ्कलालिता व्यक्तिर्व्यञ्जिता वेद्या । अङ्को ह्यानन्दात्मा विशारूपो भगवत्प्राकट्यस्थानम् । व्यक्तिद्वयेप्यङ्कस्य समत्वात् । सकलवाग्रूपाक्षर एकस्मिन्नेकाङ्कः । द्वितीयायां व्यक्तौ द्वितीयत्वेपि तज्जातित्वेनाद्वयत्वादेकाङ्कः । एवं चैकाङ्कस्य द्वित्वे ह्येकादशी कृष्णवल्लभा प्रकटा भवति । तथा च दलद्वयस्याद्यन्तरहितत्वेन वर्तमानता उत्तरोत्तरं वर्तमानस्यैव रसावहत्वात् । योगबलेन भूतभविष्यत्पदार्थयोर्वर्तमानत्वेपि सर्वेषां तथात्वाभावात् । अत एव यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिवेचोक्तोत्तरभूयस्त्वमिवान्तिमवर्णेऽर्थपर्यवसानमनुभवसिद्धं रसावहम् । अतो वाक्यपदीये 'पदेन वर्णा विद्यन्त' इत्यादि । किञ्च, दीर्घे मात्राद्वयम्, प्लुवने त्र्यमिति हरिः पञ्चधा । इह द्वितीयचरणे मात्रात्रयं गुप्तम्, तद् द्वितीयव्यस्तया व्यक्तीकृतं "कदापीति"पदेनेति । न हि कदापीतिपदमेकम्, किन्तु पदत्रयम् । एवञ्च कदाप्येतस्मात् पदद्वयात् यदितिपदमाचार्यैः शेषत्वेन पूर्वोक्तसकलप्रकारबोधकं ह्येव स्थापितम् । गायत्रीमात्रार्थसाम्याय तत्स्वात्मद्वितीयव्यस्तया व्यक्तीकृतं वेद्यमिति भावः । द्वितीयचरणान्त "इति"पदे सति पञ्चदशमात्राभिस्तिथय इति कृष्णजन्मपक्षः । पदैर्भूतभविष्यद्वर्तमानाः एतत्सकलरहस्यार्थबोधकस्य 'क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चे'ति संवत्सरस्यास्य मासास्त्रयोदशेति सोपि संगृहीतः । "इति" पदप्राकट्ये गूढाः षोडशकला द्वादशकले प्रविशन्ति । तृतीये मात्राभिः सूर्यस्य कलानामक्षरैर्मासानां पदैः प्रातरादीनां त्रयाणां द्योतकस्य तुर्ये मात्राभिः शुक्लपक्षद्योतकस्य रुद्रसङ्ख्याक्षरैर्मलिम्लुचातिरिक्तमासानां च पदैर्द्वैः पञ्चात्मकत्वं स्पष्टयतः, प्रातःसङ्गममध्याह्नापराह्णसायाह्नानां च द्योतकस्य, दिनमणेरुत्तरपदमात्रस्य भावत्प्रयोगात् (?) स्वार्थिके कनि सत्याश्रुदात्तस्य माणिक्यस्य रसेन परिपूर्णस्य सम्बन्ध्यानन्दात्मकरत्नस्य प्रतिपादकतया आर्याविशेषरूपाया मध्यनायकरत्नबोधिकाया अपि तद्रूपता वेद्या, वेद्यवेदकयोः संपृक्तत्वात् । एवमग्रिमेष्वपि वेद्यम् । श्रीकृष्णस्य हरेः पञ्चविधत्वं श्रीप्रभुचरणैर्निबन्धे उक्तम् 'अग्निहोत्रं तथा दर्शः पूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः । तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत् । प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृत' मिति । वेदार्थस्य पञ्चधात्मकतां सूचयितुं हरिनामाक्षराणि चत्वारि भक्तजनदुःखहरणदक्षाणि समूहरूपेण पृथग्वर्णाभावरूपं च पञ्चममिति पञ्चधा हरिः । तथा कृष्णनाम्नि वर्णाः पञ्च । पञ्चवर्णोऽग्निरिति । स चर्चेदाद्रि-

रेति पक्षः। अस्यासन्नत्वं पदार्थानामगम्यत्वाय सूचितम्। भगवतः भक्तानां तु विद्यात्मक-मुखारविन्दपङ्क्तिं प्राप्य कृतार्थता भवति। रमन्ते भक्तानां मनांसि यत्र तद्रत्नम्। प्रत्येकं रत्नेषु नवत्वेपि क्रमो विवक्षितः। श्रेष्ठभानोः समयपरिच्छेदकज्योतिषां प्राधान्यात् तद्रत्नस्य मध्यनायकत्वम्, आर्याविशेषरूपच्छन्दसा द्योत्यद्योतकयोः श्रेष्ठत्वसूचनात्।

अर्थस्येयमतिश्रेष्ठा श्रेष्ठभानो रसात्मिका।
विशेषरत्नतापन्ना वसुरत्नप्रकाशिका ॥ १ ॥
मध्यस्था प्रथमं प्रोक्ता श्रीमद्वल्लभदीक्षितैः।
सौवर्णी राजतां नित्या मुरलीधरमानसे ॥ २ ॥

अष्टरत्नप्रधाननवमस्यार्यैर्शीर्षत्वं प्रधानतयोक्तं माणिक्यस्य।

रसमध्यसुवर्णनायिका वरमाणिक्यतया निरूपिता।
हृदये मुरलीधरस्य सा लसतान्नित्यमनन्तवैभवा ॥ ३ ॥
त्रिचरणसमगायत्री तुरीयचरणेन संयुता तत्त्वम्।
वेदानां प्रसवित्री मुरलीधरमानसे प्रकाशयताम् ॥ ४ ॥ १ ॥

दिनमणेर्दिनप्रधानस्य रत्नमभिधाय क्षणदाप्रधानस्य कृष्णसाराङ्कस्य स्वात्यमृत-विन्दूद्भवं मुक्ताफलाभिधं द्वितीयं रत्नमाहुः "निवेदनं च स्मर्तव्य"मित्यादिना।

निवेदनं च स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

स्मरणं चन्द्रेच्छे च मानसे। एवं च 'अहं तवास्मि' इति निरन्तरं स्मर्तव्यम्। तत्र भगवत्प्राप्तौ मुख्यं निमित्तम्। तेनाविकृतषोडशकल आधिदैविको भगवन्मनश्चन्द्र आधिभौतिकेऽविकृते सत् विद्यात्मतां गते अक्षरात्मनि व्यापके पञ्चदशकलत्वं प्राप्ते सेवकमनश्चन्द्रे निविशते[2], तदा षोडशकलो भवति। अत एव षोडशसङ्ख्याका-क्षरणाङ्काः। अत एव रसिकशिरोमणिभिः श्रीहरिरायैः 'यद्ध्यानाद्येतोपि च षोडश-कलमञ्जसा भवति' इत्युक्तम्। इहापिशब्दाश्चित्तबुद्ध्यहङ्काराणां तत्सङ्ख्याकानां चतुः-पञ्चाक्षरात्मिकाः कलाः सम्पद्यन्ते। "सर्वथा तादृशैः"। कायवाङ्मनोभिरनन्यतया ये भवन्तं प्रपन्नाः, "तादृशै"रिति सहार्थे तृतीया। यद्यपि स्मरणे सङ्गापेक्षा नास्ति, तथापि तादृग्भिन्नैः सह सङ्गनिवृत्त्यर्थं तथोक्तिः। सर्वसेवकानामीश्वरत्वेन निरोधकत्वात् तेष्वेव देवेषु आत्मत्वमात्मीयत्वं च मनुते। अतो 'निजस्य नैजानां चाविकृतेच्छात' इत्युक्तं प्रकाशे। भगवदिच्छा परीक्षाद्यर्था तात्त्विकी नेत्यविकृतोक्ता। स्वतन्त्रप्रवाह-मर्यादयो रत्ने[3] शोकोत्पादकत्वात् शोकाश्रयत्वात् वा शुक्तित्वम्। क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकनिवेशस्योक्तत्वात् शोकजनकत्वम्। "करिष्यती"ति सामान्योक्त्या केषुचिद्-विलम्बः, केषुचिन्मध्यविलम्बः, केषुचिदतिविलम्ब इति द्योत्यते। वर्तमानसामीप्ये भविष्यत्प्रयोगात् प्रथमः पक्षः, इतरौ तु सामान्यप्रयोगाद्बोध्यौ।

उपरितना मर्यादा शुक्तिरधस्तात् प्रवाहरूपा च।
उभयोः सम्पुटगर्भे स्वातिरसालं विरत्नरत्नेव ॥ १ ॥

---

१. जयतादिति पाठः। २. निवसत इति पाठः। ३. अन्त इति पाठः।

उपरि महामर्यादाधस्तनशुक्त्या तु सम्पुटं याता ।
पुष्टिर्मुक्ता मध्येऽसंसृष्टा निर्गता ततः शुद्धा ॥ २ ॥
पुनरनयोर्न प्रविशति भगवद्भूषासु संसक्ता ।
इत्थं मुक्तारत्नं द्वितीयमथ द्वयं चेदम् ॥ ३ ॥
प्रवाहवेदमर्यादाशुक्तिसम्पुटनिर्गताः ।
कलानिधे रत्नरूपा मुक्ताः स्वातिरमात्मिकाः ॥ ४ ॥
भवन्तु भावे सरसे तासां मम रसात्मनः ।
सदा येन भवेच्छाया भूषणे भूषणे विभोः ॥ ५ ॥
प्रशस्तपुष्पवद्रत्ने सर्वरूपरसान्विते ।
श्रीकृष्णहृदये भाते भासेतां हृदये मम ॥ ६ ॥ २ ॥

रसवर्षणभावछादशात्मककृष्णसाराद्ब्राह्लादकरसदभ्युदयमात्रेण प्रफुल्लतां प्राप्तवतोः, अत एव प्रशस्तयोरत्यु[1]त्कृष्टरसार्णवस्थरत्नरूपयोः कमलयोः पुष्पयोः सदा विद्यमानसाम्ययोर्गौविप्रप्रतिपालकवंशप्रवर्तकयोरलौकिकयोः सकलभुवनाप्यायकत्वेन पुष्टिप्रदयोः सूर्याचन्द्रमसोः सदानन्दरूपे रत्ने अभिधाय तृतीयां सेवकव्यक्तिं विना सेव्यलीलानुदयात् पूर्वोत्तरान्वयिनीं सदानन्दमध्यस्थां चिदानन्दाक्षरदैवजीवसम्बन्धिदेहरूपविद्रुमाख्यां मध्यपुरुषबोध्यामदिगन्तां रत्नव्यक्तिमाहुः "सर्वेषा"मिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

वसुन्धराप्रधानानां प्राकृतानां स्वस्वीयदेहानां परब्रह्मसम्बन्धादलौकिकतां यातानामक्षरस्वरूपत्वेन चिद्रूपसात्त्विकानां विशेषेण मङ्गलद्रुमरूपता भवति। सा तु श्रीकृष्णाभरणत्वेन । किञ्च, द्रवतेर्गत्यर्थकत्वेनान्यत्र विनियोगसम्भव उक्तः। न हि स वस्तुतो भवति, यतोऽलौकिकहस्तिपकेन प्रभुचरणारविन्देन स्वसेवकमनोमत्तमातङ्गस्य स्वस्मिन्नेव स्थापनाय नित्याङ्कुशधारणं कृतम्। अत उक्तं ललिते 'एतत्पदपङ्कजमधुमत्तस्यायं निसर्ग एवाभूत्। नेतरभावं भजते यदङ्कुशो नित्यमेवास्ती'ति। प्रभोरिच्छयाः सर्वकार्यकरणसमर्थाया यः सम्बन्धः स परब्रह्मणः समत्वात् सर्वत्र समः। ईदृग्देहानां मङ्गलमन्दिरवेदत्रयात्मकाक्षराधारत्वेन मङ्गलरत्नत्वम्, स्वयं विराजमानत्वात् ।

भौमानां विद्रुमत्वं भवति निजपरस्वीयदेहादिकानां
कृष्णेऽद्धा स्वर्पितानां रसमयपरमालौकिकानां स्वभक्तैः ।
स्वीयाचार्यस्य मार्गे परमगुणगणालङ्कृता भूषणार्हाः
सेवायुक्ता यतस्ते रसमयवपुषो जङ्गमाः कल्पवल्ल्यः ॥ १ ॥
मच्चित्ते ता भवन्तु प्रणयरसभरा उर्वशी रत्नमध्याद्
बाह्यायां वीथिकायां हृदयपरिसरे रत्नरूपाः सुवर्णे ।
इत्थं रत्नं तृतीयं नवसु निगदितं पूर्णकामायमानं
तस्मै दिव्याय मे स्यान्नम इह परमानन्दलाभाय नित्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

[1]. सदा विद्यमानरसार्णवस्थरत्नरूपयोरिति पाठः ।

नतु मध्यहीनाधिकारिभिः स्वयं ज्ञात्वा स्वदेहस्यार्पितत्वेपि पुत्रादीनां ज्ञानाभावात् तद्देहानामज्ञानावृतचित्तत्वेन लौकिकत्वादन्यविनियोग एव भवतीति भवति चिन्तेति बुधस्य सेवकजनशिक्षकस्य महापुरुषस्य निवेदकस्य प्रभावादज्ञानकृतनिवेदितदेहानामपि चिन्ता न कार्येति मरकताभिधं तुरीयं रत्नमाहुः "अज्ञाना"दिति।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

अज्ञानस्य व्युच्चरणोत्तरक्षण एव सम्बन्धात् प्रथममुपादानम् । तच्चावरकत्वात् सङ्कर्षणनिचोलनिभम्, यतः ज्ञानात् प्रकाशकत्वेन [1]भास्वरप्रायात् स्वच्छाद्धेतुभूतात् कृतं देहादीनां परमात्मने समर्पणम्, श्रीकृष्णाधीनकरणं प्राणानामविकृतमध्ययत्वाद्धेयम् । अतस्तस्मै हितः प्रत्ययः सातिशय वेद्यः । बुधेऽज्ञानाद् ज्ञानाच्चार्पितं स गृह्णाति, बुधत्वेन वैषम्याभावात् । तदीयत्वेन रत्नमपि तादृशम् । म्रियतेऽनेनेत्यहन्ताममतात्मको विविधदुःखदो मनोदेहेन्द्रियविकृतिजनकः संसारो मरः, तस्य कतो नैर्मल्यजनकः । यतः कं निरतिशयानन्दः, तं तायति तनोति वा उप्रत्ययान्तः । मनोदेहेन्द्रियादीन् स्वभावतो मलिनान् कतकापरपर्यायनिर्मलीकृतघनरसं शोधयति, तथेदमपि । अतः प्रमाणरूपरामेण तादृग्वर्णवसनं धृतम् । अज्ञं सुज्ञं वा पण्डितत्वादनुगृह्णाति ।

सरस्वतीरूपनिचोलरामस्याङ्के य आनन्दमये रसायाम् ।
श्रीबालकृष्णो रमते यथेच्छं तं पूर्णकामं प्रणमामि देवम् ॥ १ ॥

बुधो विद्यारूपः प्रकटपरमानन्दजनको
निचोलं यन्नीलं सकलरसशृङ्गारविभवम् ।
धृतं येन स्वच्छं मरकतमणिप्रख्यमतुलं
स मे चित्ते भूयादखिलतिमिराज्ञानदलनः ॥ २ ॥

निकुञ्जे यल्लीनं सरसरमणीनां हृदि तटे
प्रसिद्धं वृन्दाया विपिनभुवनेऽत्र प्रतिदिनम् ।
प्रमेयं विख्यातं दशरसरसालङ्कृतवपुः
महातेजःपुञ्जं मनसि मम भूयाद्धसुमितम् ॥ ३ ॥

मरकतमिह रत्नं यद्बुधस्योक्तमेत-
त्प्रभवतु मम चित्ते शोधनाय प्रकामम् ।
गुरुचरणसमर्प्या स्याद्यथा पुण्यकर्त्री
सकलदुरितहर्त्री सर्वकामप्रदात्री ॥ ४ ॥

इति बुधस्य मरकताख्यं चतुर्थं रत्नम् ॥ ४ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता सकलरसमयः श्रीनिकेतनः पूर्णपुरुषोत्तमोऽर्पितमङ्गीकृतवान् न वेति संशयमुद्दिधीर्षवो मुकुन्दमुखारविन्दतेजोनिधिरूपाः श्रीवाक्पतय आचार्याः सर्वथा प्रपन्नान् सेवकान् वाचस्पतेः सकलगुणनिधानं पुष्परागाख्यं पञ्चमं रत्नमाहुः "तथा निवेदने चिन्ते"ति ।

[1] भास्करेति पाठः ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

पुष्यन्ति अनायासेन भक्तानां शुभमनोरथा येन स पुष्यः पुरुषोत्तमः, तत्र रागो येन, *समर्पणमात्रादिति अङ्गीकृतिः, तस्मिन्ननुरागादेव सर्वथा भवतीत्यन्वर्थं* रत्नम् । अयं भावः । 'पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्र' इति व्युत्पादनात् पुष्यन्ति, पुष्टानि भवन्ति भक्तमनसेप्सितानि येन स पुष्यः । स च तेजोमयनक्षत्रात्मा न क्षीयते, न क्षरति, रश्मिभिर्व्याप्नोतीत्यक्षररूपः सदानन्दः पूर्णः श्रीपुरुषोत्तमः, तस्मिन् रागो येन तादृशः । भगवदङ्गीकृतेरिदं लक्षणं यत्तत्र परा भक्तिः प्रादुर्भवति । अत एव पूर्णः सदा ब्रह्माद्याश्रयणीयतया सहितत्वात् पुरुषेपूत्तमश्चेति नोपेक्षतेऽङ्गीकृतवस्तुमात्रम्, अर्पितस्य सच्छब्दार्थरूपत्वेन तस्य श्रीसूर्यनामनामित्वेन तदीयत्वात् । एवं ब्रह्मानन्दादुद्धरणं पदार्थमात्रस्य वेद्यम् । भजनानन्दे योजनं तु पूरणात् पुरुषधर्मः ।

पूरणात् पुरुषतामनवद्यामुत्तमां समधिगम्य रमेशः ।
सोयमत्र नहि मुञ्चति भक्तान् क्रीडति प्रतिदिनं हृदयेषु ॥ १ ॥
पुष्यति [1]प्रतिदिनं हृदये वै येन राग इह भक्तजनानाम् ।
तद्गुरो रसमयं पररत्नं पुष्पराग इति मे मनसि स्यात् ॥ २ ॥
स्वस्य स्वीयजनस्य वा परवशत्वादन्ययोगो भवेत्
दैवादत्र सदा तदा निजजनैश्चिन्ता न कार्या यतः ।
सामर्थ्यं पुरुषोत्तमस्य सततं श्रीभर्तुरव्याहतम्
आनीयादिति पुष्परागरचना मे मानसे भासताम् ॥ ३ ॥

इति पुष्परागाख्य पञ्चमं गुरुदेवस्य रत्नम् ॥ ५ ॥

अहं ममेत्यसद्ग्राहेण लोचति यस्मिन्निति लोकः, पुनः पुनरावर्तनदः प्रवाहमार्गः । अत्र लोचनं नामाहन्ताममतयोरेव विशेषज्ञानम् । तत्र व्यवहारे क्रियमाणे सेवकस्य स्मयनाशनाय फलं न भवति, किन्तु लोके व्यवहारेण फलाभावात् [2]खेदे सति हरिः करिष्यति, तदेव भविष्यतीति निश्चये जाते [3]भगवान् पुष्टिमार्गे एव तिष्ठतीत्यनायासेन सकलमनोरथाः सेत्स्यन्तीति तटस्थतया सेवकैः स्थेयमित्युपदिशन्ति, मर्यादामार्गेपि स्मयनाशनायोपदिशन्ति "लोके स्वास्थ्य"मित्यादिना ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

भक्तानां स्मयनाशनेन सकलं दुःखं हरतीति हरिर्यतोऽयं तृतीयमार्गस्थः । मर्यादामार्गे देहादीनां कृष्णाश्रयोक्तरीत्या साम्प्रतमसाधकत्वात्, तत्र प्रत्युत प्रत्यूहमेव करोति परीक्षायै, स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च, पुष्टिमार्गस्थितत्वेन सुखमेवान्ततः प्रयच्छतीति पुरुषार्थद्वयं सम्पद्यते । अन्यथा विततानेकविध्युक्तसाधने क्लेशेपि फलाभावे सुतरां क्लेशः । तस्मात् स्वयं कविनाम्ना रसाधायकरीत्या अलौकिकं न केनाप्यपनोद्यं

१. प्रतिलवमिति पाठः । २. वेदे इति पाठः । ३. भवादिति पाठः ।

फलं प्रयच्छतीति भावः । अत एव कवेर्वज्ररत्नेन व्रजति पर्वततुल्यं किल्बिषं गच्छत्यन्वर्थेन सर्वं सेत्स्यतीति साक्षितया सेवकैस्तत्कृतिं पश्यद्भिरेव स्थेयम् ।

वाणिज्यादौ च वेदे विविधविधिकृतो विघ्नमेवेति वेद्यं
यस्मात्तस्मात् फलं वै न भवति नितरां कर्तुरस्य कृपायाः (?) ।
अन्तर्भूयोभिमानो न भवति सुतरां मानसं वज्रतुल्यं
नीरीभूतं यथा स्यात् फलमपि भवति श्रीशनिष्ठं यतस्तत् ॥१॥
पर्वतसदृशं किल्बिषमिह जातं भक्तवर्गस्य ।
व्रजति त्वरितं वज्रादित्यन्वर्थं कवे रत्नम् ॥ २ ॥
साक्षीवत्कृतिमादराद्भगवतो यूयं सदा पश्यते-
त्येवं सिध्यति सर्वमीप्सिततमं कार्ये फलं कर्तृतः ।
पुष्टिं श्रीपुरुषोत्तमादुपदिशन्त्यद्धा तदास्यात्मका
आचार्या इह वैष्णवान् स्वकुलतोप्यन्याननन्याश्रितान् ॥ ३ ॥
मर्यादात्यजनं विरुद्धमिह यत्तत्त्वं परं ये विदुः
पुष्टेः किन्तु हरिर्भरित्वमिति तत् स्वीकृत्य पुष्टिं गताः ।
दुष्टास्ते दयया सदा विरहिता वेदाक्षरान् वाचय-
न्त्यद्धाज्ञान्गुरुमीश्वरं ह्युपदिशन्तीशस्य [1]वाशाद्रुहः ॥ ४ ॥

इति कवेः शुक्रस्य रत्नं षष्ठम् ॥ ६ ॥

कविर्ज्योतीरूपो देवः सुरासुरभावश्च आसुरभावं निन्दयन् दैवभावं स्तुवन् स्वरत्नेन । एवं च प्रह्लादादिष्वासुरत्वेपि तद्धर्माभावादनुग्रहः, अन्येषु निग्रहोपि सूचितोऽनेनेति । दैवैः किं कृत्वा स्थेयमित्यादिसन्देहान् सौरिरत्नेन निवर्तयन्ति "सेवाकृति"रित्यादिना ।

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥७॥

गृणाति परमात्मनस्तत्त्वमिति गुरुः, 'गुरुं न मर्त्यं मन्येते'ति वाक्यात् तदुपदिष्टमार्गेण रसमयी सेवा विधेया । ततः कदाचिद्भगवदनुग्रहवशात् सेवकस्य विशेषेच्छायां भावरूपा भगवदिच्छा विशेषाकृतिरूपेण तन्मनसः प्राकट्यमाप्नोति, साद्धा भगवदिच्छेत्यनुमित्या मन्तव्या सेवकैः । एवं हि गुर्वाज्ञाबाधनमबाधनं वा हरीच्छया भवतीति भावः । इन्द्रनीलरत्नं त्वतिमन्थरगतेः सर्ववर्णैरनपनोद्यवर्णः तमसाप्यनुपनोद्यं च सर्ववर्णत्वात् । इन्द्रः परमात्मा परमैश्वर्यवान् सकलरसानां जीवनरसवर्षणशीलः, अत एवाद्युदात्तस्तद्वदतिनिबिडश्यामसुन्दरमूर्तिः, तस्येदम् । अनेन श्यामसुन्दरसेवायां मनःप्रभृतीनां वृत्तयोऽव्यामृततया मन्थरगतयो रसमयस्थिरविद्युल्लतारूपा भवन्त्यत उक्तं "सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखमि"ति । निबिडरसकुञ्जसेवाया मन्थरा गतिर्भवतीति सेवासक्त्या सकलं सिध्यतीति व्यञ्जितम् ।

गुरुणा परमेश्वरेण या कथिता सर्वरसप्रदायिनी ।
परमा तनुसेवना तथा वसुना स्वस्य च सा परा मता ॥ १ ॥

---

1. भाशाद्रुह इति पाठः ।

परिशिष्टम् ।

श्रीलल्लूभट्टस्य ।

अथ नवरत्नग्रन्थविषये किञ्चिल्लिख्यते । 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती'त्यादिवचोभिः प्रेमलक्षणया भक्त्या भगवान् लभ्यः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणा'नित्यारभ्य 'उद्धवात्मनिवेदिनां मयि सञ्जायते भक्ति'रित्यन्तेन वाक्येन प्रेमलक्षणाया निवेदनलभ्यत्वम् । निवेदनं च देहादिषु स्वकीयत्वाध्यासनिवृत्तिपूर्वकभगवदीयत्वबुद्धिसम्पादने भवति । 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्यु'रित्यादिवचनैर्निखिलवस्तूनां भगवदीयत्वात्तदीयत्वबुद्धिसम्पादनेन देहादीनां भगवत्सेवोपयोगिकरणस्य निवेदनपदार्थत्वात् । जाते च निवेदने पुनरिष्टानिष्टप्राप्तिनिवृत्त्युपायविमर्शनादिरूपचिन्ताकृतौ स्वकीयत्वाभिमानेन बाहिर्मुख्यसम्भवान्निवेदनवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सति न निस्तार इति परमकृपालुभिराचार्यचरणैश्चिन्तारूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं 'चिन्ता कापि न कार्ये'त्याद्युपदिदिशे । तथापि निवेदनस्य श्रवणाद्यष्टकान्तरभावित्वात् श्रवणादीनां च प्रत्येकं दुरापतया निवेदनस्य सुतरां तथात्वेन प्रेमलक्षणाया अनुत्पत्त्या कथं भगवत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रो निरन्तरमावर्तनीयः, तेन च सर्वानुपपत्तिपरिहारः सकलसिद्धिश्चेत्युपदिष्टम् । तत्र कथमनुपपत्तिपरिहारपूर्वककार्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तदाशयं विवृण्वन्ति प्रभुचरणाः 'साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहु'रित्याभासग्रन्थेन । 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रे साधनफलयोरेकीकरणात्सर्वसमाधानमिति भावः । तथाहि । श्रीकृष्णः फलरूप. निःसाधनजनोद्धृतिकृताभिव्यक्तिः सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा मम निःसाधनस्य शरणं आश्रयः शक्याशक्यसम्पादक इति मन्त्रार्थः । यद्यपि स्वायोग्यताविचारे श्रवणादिसाधनदौर्लभ्येन भगवत्प्राप्तिर्नैश्चिन्त्याभावः, तथापि प्रभोः पुष्टिस्वरूपविचारे शरणागतौ सर्वं सुलभम् । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरा'दित्यादिवाक्यात् । तत्र साधनक्रमेण चेदुद्दिधीर्षुः, तदा जीवाशक्यानपि श्रवणादीन् सम्पाद्योद्धरति । अन्यथा विनापि साधनं कृतार्थयति । अतः शरणगमने पुमर्थसाधनम् । अत एव 'शरणं भावयेद्धरि'मिति श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, 'भक्तद्रोहे भक्त्यभाव' इति च । इह भक्त्यभावे भक्तिसिद्ध्यर्थं हरिं शरणं भावयेदित्यर्थः । प्रकृतेपि श्रवणादिनवविधभक्तीनां दौर्लभ्यं ज्ञात्वा नवविधभक्तिसिद्ध्यर्थमेतन्मन्त्रावृत्तिरुपदिष्टा । अतः प्रमाणबलविचारेण पूर्वपक्षः, प्रमेयबलविचारेण समाहितिरिति ज्ञेयम् । तथा च फलमेव साधनीकृत्येति फक्किकार्थः । अनेन 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'ति मन्त्रार्थो व्याख्यातो ज्ञेयः ॥

किञ्च । अयं मन्त्रो नेतरसाधारणः, किन्तु पुष्टिमार्गीयः, समर्पणगद्यवत् । अत एव प्रभुचरणैरभिहितं 'यदुक्तं तातचरणैः श्रीकृष्णः शरणं मम । तत एवास्ति नैश्चिन्त्यमैहिके पारलौकिके' इति । पुष्टिमार्गीयत्वं च भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाभाववत्त्वम् । तथा च पुष्टिस्थैरयं मन्त्रोनवरतमावर्तनीयः । मनसा पूर्वोक्ततदर्थानुसन्धानेन शरणभावनं च कार्यम् । अत एवोक्तम्, 'एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तये'दिति । एवं प्रपत्तौ भगवानशक्यमपि साधयिष्यतीति निष्कर्षः । अत एव

तद्विवृतौ प्रभुचरणैरूचे 'सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदय'मिति। तथा सति चिन्तालेशोपि नास्तीति प्रतिबन्धाभावे सिद्धे निवेदनसिद्धौ मुख्यभक्तिलाभः, तेन च भगवत्प्राप्तिरिति चिन्ताकरणनिराकरणनिरूपणस्य सार्थक्यमिति कोविदा एव विदाङ्कुर्वन्तु ॥

नवरत्नप्रकाशे, 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः', इयं फक्किका पूर्वफक्किकया न संगच्छत इति बहूनामार्याणां मद्दानेवोयमोऽस्मिन्ग्रन्थे नानाविधोऽस्ति। परन्तूद्यमशतेनापि न लगतीयं फक्किका। तत्रायं निष्कर्षो बोध्यः। इह लेखकादिदोषवशात्फक्किकानां वैपरीत्यं जातं लेखने। अतः फक्किकानामर्थस्वारस्यं विचार्य पूर्वापरभावं निर्धार्य फक्किका लिख्यन्ते। तथाहि। इह पूर्वं निवेदने भजनाधिकारस्तस्मिन् सति तद्निर्वाह इत्युभयत. पाशारज्जुरिति चेत्' इति फक्किकास्ति। तत्रोत्तरमुक्तम्, 'अत्र वदाम' इत्यादिना। तत्र 'गायत्र्युपदेशजसंस्कारव'दित्यन्तेन निवेदनस्यावश्यकतोक्ता। एवं निवेदनस्यावश्यकत्वमुक्त्वा निर्वाह केन कार्य इत्याकाङ्क्षायां निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा' इति फक्किकास्ति पठिता। तथा च देहादिनिर्वाहः केन कार्य इत्याकाङ्क्षायां निवेदितेन निर्वाहः कार्य इत्युत्तरं सिध्यति। तत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां 'दासधर्मत्वात्' इत्युक्तम्। तदग्रे भगवद्वाक्यं प्रमाणत्वेनोपन्यस्य निवेदितेन निर्वाहः कार्य इति ज्ञापनार्थं'मुच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यै 'रात्मशोधकत्वाच्चे'ति पठितम्। तदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्ति'रिति फक्किकया अन्यथानुपपत्तिः प्रदर्शिता। तदग्रे 'अपरञ्चे'त्यारभ्य 'अनिवेदितस्य निषिद्धत्वा दित्यन्तेन निवेदनदानयो' पुनः स्वविनियोगतदभावाभ्यां वैलक्षण्यं प्रदर्श्य भगवदनिवेदितेन निर्वाहं निषिध्य भगवन्निवेदितपदार्थेन भगवदुपभुक्तशिष्टेन प्रसादतया प्राप्तेन निर्वाहः कार्य इति सिद्धान्तितम्। एव फक्किकाक्रमे सर्वोऽपि ग्रन्थ. सङ्गतो भवति। तथा च सिद्धमेतत्। 'द्विजस्य वैदिके कर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारव'दिति फक्किकाया अग्रे 'निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात्। 'उच्छिष्टभोजिनोदासा' इत्यादिवाक्यैरात्मशोधकत्वाच्चे'त्यन्तो ग्रन्थो ज्ञेयः। एतदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः। अपरञ्च। दाने हि न स्वविनियोग. न तु निवेदने। अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजनं न स्यात्। अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽस्ति। तदग्रे 'किन्तु प्रभौ निवेदितार्थविनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्न. कार्यो न वेति भवति चिन्ते'त्यादिरूपो ग्रन्थोऽस्तीति सर्वमनवद्यम् ॥

शुद्धयः

पृ	पं.	अशुद्ध	शुद्ध
१३	१	विनियोगेपिति	विनियोगेपीति
,,	८	पुष्टिति	पुष्टीति
१५	—	पृष्ठान्तटिप्पणी	१६ पृष्ठान्ता ज्ञेया
१६	३	साधनफले	साधनफले[1]

यदि सा त्वधिका ततो भवेन्मनसस्तस्य परात्मनः प्रभोः ।
परमेष्ठतयाप्यगम्यतां निजभक्तैरवश्य चेन्द्रियम् ॥ २ ॥

स्थिरतामुपगम्य सेवयावसरेऽन्यत्र कथारसैस्तथा ।
रविनन्दनरत्ननीलतां रमणीयां हृदये विचिन्तयेत् ॥ ३ ॥

इन्द्रनीलमणियद्विराजिता सर्ववर्णसमवायवेदना ।
मन्दमन्दगतिमद्रसान्विता मे मनस्यचिरतं विराजताम् ॥ ४ ॥

यद्यप्यनेन भगवत्सेवायां देहेन्द्रियाणां स्थिरतोपदिष्टा, तथापि 'यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः । इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसी' त्यादिवाक्यैर्वायोरिव मनसो दुर्ग्रहत्वेनानेकदुःखोत्पत्त्या चित्तोद्विग्नतायां सेवाया असम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं गोमेदाख्यं विधुंतुदस्याष्टम रत्नमाहुः "चित्तोद्वेग"मित्यादिना ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥

सांसारिकानन्तदुःखजन्योद्वेगस्य चित्तधर्मतयाऽवश्यं प्रथमं भवनमित्यकृतोपि स कृतो भवतीति फलोक्तिः । तदुत्तरं सेवकस्य यत्कर्तव्यं तदाहुः "हरिर्यद्यत्करिष्यती"त्यादिना । सेवकानां सकलदुःखहर्ता हरिर्यद्यदनेकविधं दशललितलकारप्रकृतिबोधितफलाश्रयं करिष्यति, तथैव तस्य हरेर्लीलेति मनसि ज्ञात्वा चिन्तां शीघ्रं विसृजेत् । विधौ लिङ् । विधिः कर्तव्यार्थोपदेश । करिष्यतीति वर्तमानसामीप्ये लृट् । अनेन वर्तमानकार्यं भविष्यत्कार्यं सकलं भगवल्लीलेति सेवकैर्मन्तव्यमिति भावः । अतीतसमये स्मृतिमात्र आनन्द उपलक्षणत्वेन वेद्यः । वर्तमानस्यानुभूयमानागणितानन्दत्वे रसाधायकत्वम् । भविष्यति तु भाविनि कार्येऽत्युत्कण्ठितं मन इति रसाधायकत्वमिति त्रिष्वपि समयेषु यद्यत्कार्यम्, सा लीला । एवं च सदा चिन्तात्यागे गवामिन्द्रियाणां तेषामाधारतारूपमङ्गलदेहस्य बोधकवाणीनां च स्नेहात्मकमेदो वृद्ध्या गोमेदो विधुंतुदरत्नप्रकाशकस्यास्य भवति । किञ्च, भगवत्सेवकमानसचन्द्रस्य भगवद्वियोगजरसं रूपस्फूर्त्या तत्तल्लीलायाः स्मरणात् तन्मयत्वेन ब्रह्मभूयं लब्ध्वा परब्रह्मभगवत्प्राप्तिरविलम्बेन भवतीति श्रुतिरहस्यार्थोऽनेन व्यञ्जितः ।

चिन्तात्याजनतस्त्वनेन विदुषां वाणीहृषीकादिकाः
पुष्टिं यान्ति निरन्तरं विधुमनःखेदं विधायाद्भुतम् ।
शीघ्रं प्राप्तिरतो यतो भगवतो लक्ष्मीपतेरञ्जसा
गोमेदाभिधरत्नरूपत इदं मे मानसे भासताम् ॥ १ ॥

गोपालगोरक्षणधर्महेतोर्वैश्यत्वमङ्गीकृतमत्र विद्वन् ।
वसुन्धरां गां परिपालनाय कृतावतारस्त्वमुपेक्षसे कथम् ॥ २ ॥

ब्रह्मण्यदेवास्तु निजेषु कश्चिन्नियोजनीयः सुरतावनाय ।
नो चेत् कथं ते विरुदं स्थिरं स्यात् कृपानिधेऽनन्त शरण्य विद्वन् ॥ ३ ॥

इति मुरलीधरवाण्या देहहृषीकाणि पुष्टिमुपयान्तु ।
मुरलीधरस्य सततं श्रीगोपालप्रसादेन ॥ ४ ॥

इत्यष्टमं गोमेदाख्यं रत्नम् ॥ ८ ॥

नन्विदानीन्तनानां सेवकानां श्वः श्वः पापिष्ठदिवसत्वेन देशादीनां साधकत्वाभावात् श्रवणादीनां सम्यक्तयाऽसम्भवात् पूर्वोक्तप्रकाराणां सुतरामसम्भवाच्च कथं फलप्राप्तिरित्याशङ्क्य सा भवत्यनायासेनेति तत्प्रकारः त्रिसूत्रापरपर्यायेण नवमेन वैदूर्यरत्नेनाहुः "तस्मा"दिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

यस्मात् पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यम्, तस्माद्धेतोः सर्वात्मना वाचा व्यक्ततया मनसान्तरव्यक्ततया तदर्थानुसन्धानपूर्वकं सदा आसुरावेशाभावायाष्टाक्षरमुच्चारयद्भिरेव सेवकैः स्थेयम् । यथा मनसोऽन्यत्र वृत्तिर्न भवति, तथा विधेयमिति मे मनीषाऽस्तीत्युपदेशः । अयं भावः । श्रीकृष्ण इति विशेषणम्, शरणमिति विशेष्यम्, त्र्यक्षरं सूत्रद्वयम् । ततः समसम्बन्धबोधकं द्व्यक्षरमपि परोक्षास्तिना त्र्यक्षरीति नव । किञ्च । जीवात्मनः सम्बन्धबोधकं द्विधा, अव्ययमनव्ययं च । अव्ययात् विकाररहितात् पुष्टिमार्गीयसिद्धा पुष्टिमार्गीयाणाम्, साध्येतरेषामिति भावः । भक्तबोधकादनव्ययाच्च प्रवाहमार्गीयभक्तबोधकादस्तीति लीलाबोधकं पदमस्त्विति वा शेषत्वेन विशेषविशेष्यम् । एवं च सलीलाप्रकाशकत्वेन सह त्र्यक्षरी तृतीयेति नवाक्षरी परमावधिसञ्ज्ञया वेद्या । एता ब्रह्मसूत्राक्षररूपाः सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धैर्धृताः, सदैव शिखायज्ञोपवीतधारणं ब्रह्मवैवर्ते व्यक्तम् । ब्रह्मादिभिश्च सह जातत्वेन तद्धारणमन्त्र उक्तत्वादतः सदा धारणम् । 'सदा बद्धशिखेन चे'तिकारिकावन्मालापि सदा धार्या । मलधातोर्धारणार्थकत्वात् । मल्यते सदा ध्रियते सा माला ।

अनुपमसुवर्णरत्नैरद्भुतमाला वसुमितैर्विहिता ।
मध्यश्रीमाणिक्या विराजतां मामके मनसि ॥ १ ॥
इत्थं नवाक्षरीयं परोक्षनित्यास्तिना चोक्ता ।
प्रत्येकं व्यक्तीनां स्वरूपमस्या विराजतां हृदये ॥ २ ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं जगन्मङ्गलमङ्गलमूर्तिर्भगवदुरसि स्थितेन श्रीवर्णेन सकलरत्नसुवर्णरससम्भृता नित्यानन्ता द्वितीया प्रकृतिः संसिद्ध्यर्थिका विराजेते । द्विसुवर्णाकृतिवर्णो यत्र । अत एवादिर्विस्तरेण विस्ताराय श्रेष्ठभानुकीर्तिवेद्यपरम्परया प्रकाशको यत्र । द्वौ सदा[1] विराजमानौ सिद्धसाध्यौ यथा रामित्युक्तं श्रुत्यानुनासिकौ तौ तु व्यवहार्याव्यवहार्यौ । तत्र पूर्वो गत्यर्थप्रकृतिश्चतुर्थः ॥

इति श्रीमुरलीधरभट्टविरचिता नवरत्नटीका संपूर्णा ॥

१. स्वयमिति पाठः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

नवरत्नम् ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति[1] ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥१॥

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥२॥

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥३॥

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥४॥

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं[3] वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥७॥

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥८॥

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेवं[4] सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥९॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं नवरत्नं समाप्तम् ॥

---

१. 'इति' रहितोऽपि पाठ क्वचित्। २. 'च' इति श्रीमुरलीधरभट्टगमत. पाठ । ३. 'अबाधनम्' इति पेकल्पिक पाठोऽपि। ४. 'एव' इत्यपि पाठः श्रीप्रभुचरणानामिष्ट.। श्रीमुरलीधरभट्टानां तु 'एव' इत्येव।